

СУЧАСНІСТЬ

КВІТЕНЬ 1979 — Ч. 4 (220)

В. ЛЕСИЧ: ПОЕЗІЇ

І. ПОМЕРАНЦЕВ: ОКО І СЛЬОЗА

С. САПЕЛЯК: ВІРШІ З ЗАСЛАННЯ

**Л. ОЛЕКСІЙЧУК: ТИСЯЧОГОЛОВИЙ
СОЛОВІЙ**

В. МАРКУСЬ: ПІВСТОЛІТТЯ ОУН

**А. КАМІНСЬКИЙ: П'ЯТДЕСЯТ
РОКІВ ОУН**

Д. ШТУРМАН: МОЯ ШКОЛА

Н. СВІТЛИЧНА: РАДІОІНТЕРВ'Ю

**"SUČASNIST" — APRIL 1979
KARLSPLATZ 8/III 8000 MÜNCHEN 2**

НОВЕ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

МИКОЛА РУДЕНКО

ЕКОНОМІЧНІ МОНОЛОГИ

Мюнхен, 1978. 200 стор. Передмова Петра Григоренка.
Обкладинка Любослава Гуцалюка.

Ця праця Миколи Руденка, відомого українського прозаїка і поета, основоположника Української Гельсінкської Групи, поширювалася в українському Самвидаві кілька років перед його арештом. Засуджений в 1977 році на 7 років позбавлення волі й 5 років заслання, автор відбуває свій присуд у Мордовських таборах.

У передмові до *Економічних монологів* Петро Григоренко м. ін. пише: "Перед нами дуже не проста праця. Навіть жанр її визначити не просто. Відкриваємо книжку і відразу заглиблюємося в захоплюючу автобіографічну повість. Але повість раптом переривається і автор валить на нас, хоч і захоплююче написані, але такі, що вимагають інтенсивної праці мислення, економічні і філософічні міркування. Потім знову захоплююча розповідь... Бувши письменником і добре опанувавши економічну теорію, він подав її в докраю популярному викладі добре ілюстрував життєво переконливими, а часто й художньо-образними прикладами".

Ціна: 8.00 ам. дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати
на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

у США:

Nina Hnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

КВІТЕНЬ 1979

Ч. 4 (220)

РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Редактор: Юрій Шевельов.

Заступник редактора: Марта Скорупська.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман Савицький.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e.V.

Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
8000 München 2
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

3 ФРАГМЕНТИВ З НОВОГО СВІТУ

Вадим Лесич

1

Фарисейство білих високих стін,
знерухомілі лінії декорацій,
нагробники білі й рожеві
(чорний граніт засмутний
для базарів і бірж)
і стеариновий усміх
з-під висмуги гриму й біпила.
Заретушовані тіні
— найбільш добровільним бажанням:
бути веселим.

Медузи — лише Клеопатри,
телевізійні богині,
немає повій (бо це неморально).
І проривається з хащів правопорядку
те, що придушено:
підземелля джмелино гуде
безнадією порожнечі,
з облич збожеволілих виє смуток,
убитий радісним фальшем
ще в немовляти,
діти — вбивають дітей і старих
з усміхом і з насолодою,
тупо розбавлені
на базарищах втіх,
де пістоля — це лиш
найпопулярніша іграшка
милих дітей або реквізит
героїчно виховних фільмів,
що кінчаються завжди — щасливо.

Редакція вітає Поета, що закінчив, у лютому, сімдесятий рік життя і, в квітні, п'ятдесятий творчості.

Хай живе happy end
і keep smiling — долярові фальшивки,
жетони щастя, що їх
даром дається або на кредит,
але плачених потім
щастям правдивим
і справжнім життям
цих безжурних, великих дітей.

5

Але є ще прерії, індіанські заповідники,
є ще червоні скелі в Кольорадо.
(Я бачив їх тільки у фільмах
і на образках). Був ще колись
Марк Твейн,
та його повернули до Клеменса,
і Марка Твейна — не знайти без відсилення
у каталогах
білоколонних бібліотек!
(Формальна правда вбила правду існування).
Може колись зведуть також скелі з Кольорадо
до формули геологічних процесів,
а — людину
поставлять на службу машині.
Математичною формулою стане
— совість,
а Бога — проженуть не лиш зі школи,
але й викреслять з формули,
бо — душі вже не буде.
І не знати, чи ще знайдеться
між живими —
євангельський літописець
у цій порожнечі.
Хіба лиш дикі птахи,
не схоплені в тенета формул,
відлетять крадькома
на іншу планету.
Але — хто ж зрозуміє
їх жалість
в пташиному співі?...

1962

ОКО І СЛЪОЗА

Ігор Померанцев

Це скидається на заяложену анекдоту, яку ти вже десятки разів чув, або на захоплюючий бездарний фільм, на якому ти вмирав від захоплення в дитинстві, але це правда: коли кагебісти на світанку приходять з ордером на арешт, то на сонне питання твоєї матері, твоєї дружини, твого чоловіка, чи, нарешті, тебе самого "Хто там?" — вони дуже часто відповідають: "Телеграма!" Ти мимриш, намагаючися все робити у напівсні, щоб потім повернутися в своє тепле ліжко, у свій затишний ранковий сон: "Хвилиночку!", натягаєш, що трапиться під руку, намацуєш у кишені піджака мідяки і відкриваєш двері. Дивно, але найобразливіше не в тому, що за тобою прийшли, і навіть не в тому, що тебе збудили так рано, а в тому, що тебе обдурили, сказали "Телеграма!" і ти, як хлопчак, повірив і тепер так по-дурному стискаєш у своїй гарячій долоні раптом запотілі мідяки і з образи ледве не плачеш. А що думають у ці хвилини вони, ці листоноші лиха, ці поштові шуліки жаху? Мабуть, яюсь накручують себе, піддрочують. Колись давно у спортовій залі "Динамо" я, п'ятиклясник, прийшовши уболівати за свого старшого брата-борця, був приголомшений під'юджу-вальним криком тренера: "Валько! Убий його!" "Валька" — це мій брат. "Його" — це юнак, з яким мій брат боровся. На газетному жаргоні вигук тренера, педагога, наставника, якого я заочно звеличував і обожнював, називається зовсім пристойно: спортова злість. Алеж я розумів усе безпосередньо, я хотів зірватися й крикнути своєму Валькові: "Не слухай, не вбивай!" Кагебісти теж, мабуть, напмповують себе професійною злістю. Інакше, мені здається, неможливо прийти зі злим наміром до людини, що спить на світанку.

Ігор Померанцев — російський письменник. Народжений 1948 р. в Саратові. 1970 р. закінчив англійський відділ Чернівецького університету, працював учителем у селі Селятин у Карпатах. Від 1972 р. жив у Києві, виступав з циклами віршів у московському журналі "Смена". 1976 р. був на шість дів заарештований київським КГБ з обвинуваченням у "зберіганні й поширенні політично шкідливої літератури". Від 1977 р. одверто виступав в обороні радянських політ'язнів. У серпні 1978 р. емігрував із СРСР і тепер живе в Західній Німеччині.

Зрештою, вони не люблять слова "кагебіст" якоюсь підсвідомою нелюбов'ю. Дійсно чого б їм відкидатися від цього слова, цілковито офіційного і службового? І все ж вони воліють називати себе "чекістами". Це масне від крові й солоне від сліз слово чомусь здається їм героїчнішим і романтичнішим. Саме героїзму й романтики їм і бракує. Яка вже тут до дідька романтика: підслухувати приватні телефонні розмови, читати доноси, приватну кореспонденцію, вивчати анкети, читати з примусу самвидав, сидіти на своїх проф- і партзборах, писати замітки до стінгазети "Дзержинець", добирати інформаторів, боятися начальства, слухати увечорі "Голос Америки", грати ролі розумних і поважних батьків перед своїми дітьми і, нарешті, заарештовувати й доходити слідства у справах людей, які в більшості своїй і не криються з тим, що офіційна ідеологія їм чужа. У цих арештах найчастіше немає навіть натяку на розшук, на Шерльока Голмза. А просто правом нагана ти заарештовуєш людину, не подібну на тебе, яка до того ж і не приховує цієї своєї несхожості. Служба. Казенна. Одноманітна. З якимось неприємним присмаком. Тому й сачкують* вони, викручуються, як і всі інші радянські службовці.

У вересні 1976 року шість днів підряд мене запрошували майор і підполковник. Коли підполковник виходив з кабінету, майор утрачав до мене будь-який інтерес, витгав звідкись книжку шахових задач і розв'язував їх, гризучи кінчик олівця. Це була не хитромудра гра з заарештованим, не тонкий психологічний хід. Майор сачкував. Майор відбував свій робочий день, як і мільйони інших службовців, його співвітчизників. І все ж протягом шести днів мене ні на хвилину не залишало почуття, що мої метиковані співрозмовники, плекані чоловіки середнього віку, не позбавлені почуття гумору. До міри розвинені, до міри виховані, смертельно небезпечні для мене, для людей, яких я люблю, для людей, яких я знаю і не знаю, взагалі для всіх людей. Це було не панічне, імпульсивне відчуття, ні, я просто бачив, що чоловіки, які сиділи переді мною, геть цілковито позбавлені особистої етики, позбавлені свого розуміння добра і зла. Для них не існувало вчинку, якого не можна довершити. Вони чи то знати не хотіли, чи то відати не відали про сумління, про честь, про те, що кожен вчинок людини неминуче пов'язується, співвідноситься з сумлінням і честю. Вони, ці чоловіки, керувалися якоюсь вигаданою професійною етикою, яка чомусь давала їм право робити нище й підле: читати чужі листи, підслухувати чужі розмови, записувати на магнетну стрічку чийсь поцілунки й обійми, щоб потім шантажувати цими поцілунками, визначати, яку книжку

*Сачкувати (жаргонне) — ухилятися від роботи (тут і далі примітки перекладача).

читати їх співвітчизникам, а яку ні. Моє серце стискалося, коли я уявляв собі близьких мені людей, силоміць приведених до тих самих чоловіків, здатних виконати кожний наказ, кожну інструкцію. Було в них щось божевільне, не зважаючи на влучність і логічність їх питань, звичайність їхніх облич і одягів, не зважаючи на їх типовість, нормальність, життєвість.

Якось після Московського кінофестивалю серед інших фільмів до Києва привезли австрійську стрічку "Приречені". На початку цього фільму відбувається вбивство. Злочинці кидають труп у мілководний, зарослий комишем і вкритий ряскою ставок. Глядач готується разом з поліцаями вести слідство, глядач наперед смакує хитро сплетений, смертельно небезпечний пошук злочинців, розуміється, з щасливим фіналом. Одначе, фільм триває, але нічого подібного не діється. Поступово з'ясовується, що труп, над яким граційно похитуються водянні лілеї й латаття, — метафора, спроба підказати глядачеві, що не таке вже все спокійне у милій і щасливій Австрії. Не можна щасливо жити, коли тисячі твоїх співвітчизників за політичні і релігійні переконання насильством тримають у таборах і психіатричних лікарнях. Ці тисячі не метафора, не мистецька гіпербола, не хитрощі режисера, але щоденна реальність твоєї Батьківщини. У кожного з цих людей є ім'я, є біографія, є доля. У місті Києві, по вулиці Уманській, у будинку, де живе Леоніда Світлична, на першому поверсі на металічній плякетці, прибитій до стіни, серед інших мешканців значиться Іван Світличний. Він уже сім років в ув'язненні, але ЖК* допильнує формальности: Іван Світличний лишається власником особистого рахунку. Мабуть, Леоніда Павлівна кілька разів на день проходить повз цю плякетку. За сім років у неї з чоловіком було сім побачень. У загальному, поки тривав строк перебування в таборі, вони бачилися сім діб. Тепер Світличний на засланні на Алтаї. Я бачив його лист, надісланий уже з заслання. Він звертається до дружини: "Моя старенька". Леоніді Павлівні немає ще й п'ятдесятки. Друзі називають її Льолею. У цьому "моя старенька" я відчуваю не дотепний гумор, не добродушне лукавство, а гіркоту насильницької розлуки, гіркоту довгих літ, прожитих через злу волю нарізно. У тому ж листі він перераховує книжки, які хотів би одержати бандеролею чи посилкою. Тритомник С. Ф. Фітцджералда, "Проблеми літератури и естетики" М. Бахтіна, "Поэтика ранневизантийской литературы" С. Аверінцева, недавно перевидані праці лінгвіста Потебні. Усі ці книжки я сам намагався дістати в книжкових крамницях. Алеж я жив не в таборі, мене ніхто не пробував на сім років викреслити з календаря, мені не справля-

*ЖК — житловий кооператив.

ло жадних труднощів щотижнево переглянути "Книжное обозрение". Лише одна з названих книжок — збірка віршів А. Вознесенського була замовленням з пам'яті, звідти, з фатального сімдесять другого, коли з ім'ям Вознесенського ще пов'язували якісь надії. Я пригадую звичне телевізійне обличчя поета, що колись здивував нас усіх своїм гострим і точним баченням, пригадую, як уже недавно, звертаючися до багатомільйонових своїх слухачів і глядачів з пересічною платнею ледве понад сто карбованців на місяць, він говорив: "От, для прикладу, ведеш автомашину...", і я відчуваю образу за Світличного, за його надії, за його довір'я. Ліпше попросив би вірші Олега Чухонцева, або Олександра Кушнера, або Арсенія Тарковського, зрештою, про двох перших сімдесять другого Світличний міг знати лише з чуток.

Я бачив фотографію, на якій зняті Іван Світличний і Євген Сверстюк. Я не знайомий з дружиною Сверстюка. Про нього мені оповідали інші люди. Але навіть у цьому відображеному світлі неможливо було не відчутти чару Сверстюка. Надія Світлична згадувала, яке то було свято, коли під час суду над нею, після довгих і важких місяців слідства, несподівано до залі ввели свідка: Євгена. Він ішов у супроводі конвою. Його чудесне обличчя світилося, від нього не можна було відірвати ока. Як гідно, по-людському відповідав він на питання безликих судових чиновників. Як чарівно і м'яко усміхався Надії. На фотографії він теж усміхається. Знятка зроблена восени. Іван у береті, Євген у плащі. Такі сірі китайські плащі були в моді в середині шістдесятих. Я теж довго носив такий плащ. У Миколи Заблоцького є вірші, присвячені друзям:

В широких шляпах, длинних пиджаках,
С тетрадами своїх стихотворений.

Я думаю, що ці ніжні, сумовиті вірші присвячені ленінградським поетам, що зникли в кінці тридцятих, розтерзаним чи то просто в стінах ленінградської Охранки, чи в якомунебудь степ-або лістаборі. З "Хроніки поточних подій" я знаю, що м'якого й інтелігентного Євгена (його ніхто не називав на прізвище, тільки на ймення), який, мабуть, дратує таборову адміністрацію саме сполученням безмежної терплячости і безкомпромісовости, раз-у-раз кидають до карного ізолятора. На жаль, у російській граматиці немає часу "continuum". Я намагаюся весь час бодай якось сказати, що арештом і судом злочин не кінчається. Що потім слідує довгі, важкі, по 365 днів і ночей, роки.

Десь у Херсонській області, у таборі загального режиму, відбуває свій трирічний строк композитор і музика Вадим

Смогитель. Свої твори він підписував псевдонімом Змогитель. Вірив, що "зможе", вірив, що його музику ще почують на Україні і не тільки на Україні. З консерваторії його виключили, обвинувативши в українському націоналізмі. Потім довгі роки з тієї ж причини його не виконували ні на радіо, ні на телевізії, ні в концертних залах. Вистачило б йому написати дві-три пісні про партію чи вождів і заборону на його твори зняли б. Здавалося б, що за дрібниці: ну, двома-трьома поганими піснями більше чи менше, що з того. А от, виявляється, не дрібниці. Вадим волів працю вчителя співів у школі, ніж знечечення. Усі ми вчилися в школі. Хібащо учитель малювання викликає в мене не менше співчуття, ніж учитель співів. У 1977 році Вадима Смогителя викликали в КГБ і сказали, що одна ворожа західня радіостанція заявила, що київський композитор Смогитель бажає емігрувати на Захід. Вадима запитали: чи дійсно він має намір покинути СРСР? Тепер зрозуміле, що це була провокація. Тоді Вадим подумав-подумав і відповів: "Так, правда, я хочу емігрувати". Йому порадили зробити щось конкретніше в цьому напрямі: для початку замовити виклик у країні, куди він має намір виїхати. Вадим поїхав до Москви, до однієї західньої амбасади. Випадком його не затримали чергові міліціонери на дверях. Він оповідав, що весь час чекав окрику, навіть уже відчиняючи двері амбасади. Пощастило! В амбасаді рішуче відмовили Смогителєві сприяти в справі одержання виклику. Він намагався пояснити, що його можуть заарештувати відразу за дверима, мало не на очах дипломатів.

— А що як я лишуся в стінах вашого будинку?

— Тоді ми викличемо міліцію.

Смогитель повернувся до Києва. Йому пощастило без дипломатичної допомоги замовити виклик до Канади. Наступного дня, після телефонної розмови з Канадою, — мова знову йшла про виклик — Смогителя заарештували й обвинуватили в тому, що він побив на очах свідків, просто на вулиці, в центрі Києва якогось робітника. Багато пізніше, уже після суду, міська газета "Прапор комунізму" у фейлетоні серед трьох чи чотирьох інших хуліганів й алкоголіків згадала Вадима Смогителя, коротко описавши його вигаданий від початку до кінця злочин: не знаючи, що робити, тинявся по місту, зіткнувся з якимось робітником, той упав, Смогитель почав бити його ногами, втрутилися пильні й сміливі перехожі, тут таки прибула в авті міліція. От і все. Мені пригадується справа єврейського активіста Олександра Фельдмана. Про свій "злочин" Фельдман дізнався вже в міліції: виявляється, того вечора, як його заарештували, він побив дівчину, що мала бісквітний торт, навіть ногу їй зламав. А дівчина була тиха, мила й безневинна, зразкова робітниця дитячого садка. Зі свічкою вдень потім не могли знайти її друзі Фельдмана в жадному дитячому

садку Києва. Така це була невловна любка. Смогителя, як і п'ять років перед тим Фельдмана, обвинуватили в злісному хуліганстві, що супроводилося особливою жорстокістю й цинізмом. Виступаючи на останньому з'їзді Спілки письменників УРСР, перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький згадав слова В. Белінського про те, що критики боїться лише те суспільство, яке розкладається. Є в кого Комітетові державної безпеки повчитися цинізму! Є в кого і Щербицькому повчитися особливої жорстокости!

Протиснутися на суд Вадима Смогителя було неможливо: нікого, крім родичів, що прибули з райцентру, не пропустили. Намагався пройти до залі суду колишній політв'язень, теж музика за фахом (тепер він випущений працювати ліфтером) Микола Горбаль. У коридорі Народного суду Радянського району м. Києва знайомий кафебіст зупинив Горбала:

— Чому ти не на праці?

— Я у відгулі. А ви чому не на праці?

— А я на праці!

Микола дочекався кінця суду, і коли Смогителя під конвоєм виводили з будинку на подвір'я, щоб посадити в заґратовану машину, вони побачили один одного й обмінялися поглядами. Я думаю, що заради цієї хвилинної зустрічі, такої потрібної, такої життєво важливої для Смогителя, Горбалеві варто було просидіти на подвір'ї народного суду не одну годину. Коли в Москві Юрія Орлова виводили з будинку суду, друзі, що зібралися, скандували "Юро, Юро! Ми з тобою!" Крім Горбала, на подвір'ї суду в Києві нікого не було. Він сам-один сказав Смогителеві: "Вадику! Я з тобою!"

Про те, що Смогитель під слідством, я дізнався через місяць після його арешту. До мене прийшов його товариш, український філолог Ц. і запропонував вийти на сходи: він боявся, що в моїй кімнаті є підслухувач і КГБ впізнає його голос. Ми вийшли. Його трясло. Мені стало незручно. Я сказав: "Щось сьогодні холодно". Ц. з дрожжям у голосі почав: "Ти пам'ятаєш Вадима?" Потім розповів про арешт. Уже на закінчення Ц. запитав: "Скажи, хтонебудь з українців ще залишився?" Ніколи перед тим я так гостро не відчував цього жаху бути українцем.

Я хочу повернутися до тих людей, про кого згадав скоромовкою: до тієї таки нещасної виховательки дитячого садка і робітника, що випадково потрапив під важку руку Смогителя. Навіть не так до них самих, як до тієї ролі, яку їм доручили відіграти. Я не сумніваюсь, що ці люди позаштатні співробітники КГБ. Я не знаю, чим з ними розраховувалися: грошима, новою квартирою чи туристичною путівкою до Німецької Демократичної

Республіки, але вони однак же люди, і якимось кагебісти мусили були їм вяснити, що й до чого. Зфабриковані справи свідчать про слабкість, а не про могутність Охранки. Отож, все таки їй не плювати на світову громадську думку, якимось вона зважає на західню пресу й радіостанції. Не знаю, що конкретно сказали позаштатним у зв'язку з справами Фельдмана і Смогителя, але ясно, що цих людей навчили брехати, навчили давати на суді, всупереч законові, який зобов'язаний перш за все пильнувати інтересів КГБ, брехливі свідчення. У КГБ — кількасоттисячна, як не мільйонова агентура. Попри безпосередні злочини проти інакодумців, КГБ чинить щодня ще один важкий, але не дуже помітний для ока злочин: на потайних явочних квартирах, у кімнатах особливих відділів при університетах і інститутах, у тінистих скверах і парках, у приміщеннях відділів кадрів всіляких установ щоденно співробітники держбезпеки вчать своїх вихованців стежити за колегами, друзями, близькими, підслухувати чужі розмови, писати доноси, тобто, просто кажучи, чинити підле. Це й є розбещення, розтління людей, і процес цього розтління не менше страшний, ніж політичні суди. Мені розповідав один колишній співробітник дипломатичного корпусу, що в Африці і в Азії тим аборигенам, які приходять з компромітуючою інформацією про радянських фахівців до посольства СРСР, виплачують гроші. Багато аборигенів уже знають про це і навіть пильнують постерегти радянських біля якогонебудь нічного клубу, місцевого борделю чи курилки. Жертву починають шантажувати. Як правило, на смерть перелякани радянські люди віддають шантажистам усе, що мають. Так що КГБ розбещує і розтліває не лише своїх співвітчизників.

Репресії на Україні завжди були насамперед ударом по культурі і літературі, без яких немисленне становлення і розвиток національної самосвідомості, а разом з нею і громадської думки та її носіїв. Здавалося б, діячі, які ще не відучилися мислити категоріями національними (а таких діячів лишається все менше й менше; вони одинаки на тлі вимороженого, виродженого мистецтва, літератури, науки), могли б до якоїсь міри бодай пом'якшити жорстоку внутрішню політику режиму. Одначе сучасний Радянський Союз — це світ зміщених критеріїв моралі, порядности. Якимось мені сказали: "Академік Б. Патон — порядна людина, бо він не антисеміт". Те, що мало б бути нормою, піднесене до ранги ледве не громадянської звитяги.

Сучасна офіційна література України — це фікція, потьомкінське село. Полиці книгарень завалені книжками людей, які пишуть українською мовою. Держава знає, що кожен народ мусить мати

свою літературу. І рівночасно з цим жива література державі не потрібна, бо жива література правдива, тому не підлабузницька; і талановита, бо відстоює індивідуальність людини, її неповторність. Ні правда, ні талант державі, яка реалізує себе саме коштом індивідуумів, не потрібні. Літературну працю держава намагається перетворити на корито для безсовісних і нечесних ремісників. Хоч і як це трагічне, але така політика виявилася зовсім дійовою: на Україні такої літератури, якої нетерпляче очікував би читач, немає, і разом з тим — для закордону чи там для ЮНЕСКО — вона ніби й є. Я довго жив у Києві поруч з Міністерством закордонних справ УРСР. Воно міститься в завулку Чекістів, поруч з міським КГБ. До цього МЗС весь час приходили якісь будівельники і робочі бригади: теслі, мулярі, електрики. Біля входу завжди крутилися наряди міліції. Усі ці служилі люди жартували, перегукувалися, підморгували. Там безнастанно тривала якась гарячкова праця, за високою стіною то з'являлося, то зникало рихтовання, у роздзяплених на мить дверях, поки протяг обдував мене запахами фарби, оливи, каніфолі, цементу, краєм ока я встигав зауважити якісь драбинки, бідони, верстаки. Так своїм кипучим життям живе це потьомкінське село. Цікаво, чи хтонебудь в ООН сприймає поважно делегацію УРСР? У служилих від літератури теж свої інтереси: видадуть чи не видадуть, яким накладом, в якому видавництві, хто редактор, кого ще видають, скільки платять за рядок, чия жінка з ким спить, хто побудував собі дачу, хто купив авто; коротше кажучи, все, крім власне літературних, творчих інтересів. Час від часу дачу й авто належить сплачувати й безпосередньою підлістю: проголосувати за виключення з Співки письменників якогонебудь відступника, поганої вівці, чи підписати листа, який плямує ганьбою академіка Сахарова. Один шістдесятлітній київський письменник, який користувався успіхом, якось сказав мені: "Ще не надійшов час сказати правду! Але я ще все скажу, мій час надійде!" Цього письменника вже немає серед живих. Він помер, так і не сказавши правди, не діждавшись свого часу. Разом з ним померли і його брехливі книжки і його шляхетні задуми. Є щось жалюгідне й одночасно трагічне в цій смерті. Ще трагічніше складається доля людей, дійсно талановитих, але позбавлених відваги, почуття обов'язку, сумління. Здавалося б, доля Павла Тичини, що починав так блискуче, могла стати наукою, притчею щоденного життя, пересторогою. Зрештою, для деяких літераторів вона і справді стала наукою. Я маю на увазі не тільки Василя Стуса й Ігоря Калинця, але й десяток інших, майже не відомих поетів, яким сьогодні вже далеко за тридцять. Поети ці — лицарі поезії, вони вірні своїм естетичним принципам і смакам, вони розуміють, що корозія особистости веде до корозії

професійної, особливо в такому делікатному ділі, як поезія. Ось чому вони супроти естетичних і етичних компромісів воліють писати до шухляди. Хто сьогодні, цієї миті талановитий і чесний, той працює і на майбутнє.

Як яскраво й гаряче входить у літературу Іван Драч! Скільки тоді було надій у нього самого, у його однолітків, у цього покоління відлиги. Він устиг написати кілька чудових поезій і створити спільно з Л. Осикою кіношедевр "Камінний хрест". Потім відлига скінчилася. Під кінець шістдесятих було злочином навіть телефонувати Драчеві додому: КГБ підслухував його телефон. Тепер Драч творить якісь літературні монументи. Він одержав нагороду, але втратив читачів. Я дозволю собі торкнутися дуже делікатної теми: теми вірності. Колись Іван Світличний і Іван Драч були друзями і сподвижниками. Уже багато років Світличний в ув'язненні. Гаразд, ти, що лишився по цей бік дроту, перелякався — це логічно зрозуміти, ти не пишеш своїм друзям листів до табору, не посилаєш їм посилок, але пощо ж, пощо ти уславлюєш катів, та до того ж не абстрактних катів, а тих, що живуть поруч з тобою, в одному місті! О, як легко бути гуманістом у віршах про далеку війну і як нелегко гідно жити за нашого мирного, безхмарного часу. Напередодні мого виїзду я випадково побачив Драча в підземному переході. У штучному освітленні переходу він кудись ніс своє обличчя, схоже на воскову маску, на посмертну відбитку, і тепер мені здається, що ми зустрілися не під гомінким Хрещатиком, а десь у вогкому промерзлому гробівці чи в страшному сні про ніч, проведену на кладовищі серед розритих могил.

Дорога, закладка, яку ти вишила українським узором, коли тебе кинули до таборового карцера, і яку ти пізніше подарувала мені, — у моїй записній книжці. Я хочу, щоб ім'я твоє переплелось українським узором з моїми рядками. Я хочу, щоб усі мої слова відгукувалися на твоє ім'я.

З київського аеропорту Бориспіль я прилетів до Відня в серпні 1978 року. Два тижні пізніше я написав таке звернення для західнонімецької преси:

"До політичних арештів неможливо звикнути. Арешт — це завжди катастрофа, навіть коли заарештовано людину, про яку ти знав лише з чуток. Коли заарештовують твого друга, змінюється все твоє життя.

"У лютому 1978 року заарештовано мого друга, члена Української групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, Петра Вінса. Тоді його обвинувачували в дармоїдстві і засудили на один рік поправно-трудових таборів. Я не буду докладно писати про сам

процес, про цю цинічну виставу, в якій брали участь десятки маріонеток, що намагалися своїми вигуками заглушити тихий і рівний голос двадцятитрилітнього юнака. Про цей процес писали в російському самвидаві і, хочу сподіватися, в західній пресі. Писали також і про багатостраждальну родину Вінсів: дід Петра загинув у сталінських таборах, баба сиділа в таборах за свої релігійні переконання, його батько, баптистський священик Георгій Вінс, також відбуває нині свій строк у таборі. До арешту Петро протягом довгого часу був під постійним наглядом співробітників КГБ. У січні 1978 року ми гуляли з ним по холодних засніжених вулицях Києва у супроводі загону шпигунів і двох автомобілів, з яких роблено на магнетофонах синхронізований запис нашої розмови. Коли ми зайшли до гастронома, за нами вскочив одурілий від холоду і страху відстати від нас червононосий шпигун і, не дивлячися в наш бік, зажадав від продавальниці пляшку шоколяди. Зареготали навіть випадкові покупці: з київських крамниць шоколяда вже давно зникла... Мабуть, не просто жити, коли кожен твій жест на виду, а кожне слово на слуху. Петро не боявся так жити, і жив гідно і відважно. До своєї еміграції я встиг одержати два його листи з табору, теж повних гідності й відваги. Я знав, що в таборі йому важко. Його тричі жорстоко побили представники таборової адміністрації: прапорщик Фурле і старший лейтенант Лірник. Перший побив при видачі таборового умундирування за те, що, мовляв, довго добрав собі одіж. Фурле почав бити Петра просто в своїй каптьорці, потім вибіг з ним на подвір'я і бив уже на відкритому повітрі, насолоджуючися виглядом крові, підхоочуваний випадковими вболівальниками з кримінальних. Лірник побив Петра за відмову обкопувати в неділю заборонену смугу навколо табору. Петро відмовився її обкопувати, бо це було б блюзнірством супроти його близьких і родичів, замордованих у таборах. Могутня, величезна країна, надпотуга, всіма дозволеними й недозволеними засобами бореться з двадцятитрилітнім юнаком, боїться цього юнака.

"На початку серпня я залишив Київ. Виїжджаючи, я вже знав, що на Петра Вінса намагаються закласти нову справу, цього разу обвинувачуючи його в антирадянській пропаганді всередині табору. Інтелігенція України добре знає цю сумнозвісну 62 статтю Карного кодексу УРСР. За 62 статтею Петра можуть приректи на сім років позбавлення волі і п'ять років наступного заслання. Немає сумніву, що нова справа повнотою зфабрикована: знайти підставних свідків з кримінальних не справляє для КГБ жадної трудности. Цими днями мені телефонували з Києва. Мені сказали, що становище Петра погіршилося. Його тримають у карному ізоляторі. Він проголосив голодівку. Для нього голодівка

смертельно небезпечна: він хворий на шлунок, у нього витята частина кишок.

"Поки не почався вже в таборі новий судовий процес, є ще можливість врятувати його. Коли Вас бодай трохи схвилювала доля і становище мого друга, напишіть про це до посольства СРСР у Вашій країні. Рятуймо Петра спільно. Я прошу Вас. Я Вас благаю.

Igor Померанцев".

У своєму короткому зверненні я лише побіжно згадав про київський процес над Вінсом. Суд над ним був призначений на кінець березня 1978 року. У день суду я звільнився з роботи і разом з дружиною приїхав до будинку суду. Зібралось там осіб з п'ятдесят. Як видно, КГБ не сподівався, що прийде так багато людей. Суд перенесли на початок квітня. Вільних від роботи днів у мене вже не було. На квітнєве судове засідання дружина поїхала без мене.

"Цього дня я попросила свою сестру посидіти з нашим шести-місячним сином. Причину свого відходу вигадала — і не тому, що мій намір здався б сестрі необґрунтованим: просто уявила собі, який жах пойме її, як узнає вона правду. На той час ми щойно піднесли клопотання про еміграцію з СРСР. Мені не хотілося, щоб мої близькі, почувши про суд над Петром Вінсом, моїм однолітком, почали апелювати до моєї розсудливості, тверезості, любови до них самих і до чоловіка. Вони сказали б: твій прихід на суд розіпнить КГБ, вам не дозволять виїхати, у Ігоря відберуть і знищать усі рукописи... Тож ніхто не погодився б залишитися з дитиною.

"Часу в мене було обмаль. Довелося ловити таксі і всю дорогу підгонити шофера. Коли до будинку суду лишався один квартал, міліціонер ДАІ* подав знак нам і іншим особовим автам, що проїзд заборонений. Навіть таксист здивувався: цією вулицею на Подолі звичайно урядові кортежі не проїжджали, та й робіт на дорозі там ніяких не було. Ми спробували під'їхати до будинку з другого боку вулиці, але й там стояв кордон міліції. Я зрозуміла, що район суду оточений з причини процесу над Петром. Чого ж вони сподівалися від нас?

"На першому поверсі в розписі судових справ я побачила проти прізвища Петра Вінса число зовсім не відомої мені статті Карного кодексу УРСР. Вирішивши, що це я щось переплутала, поспішила на другий поверх до залі суду. Впадало в око те, що

*ДАІ — Державна автоінспекція.

серед присутніх було багато літніх жінок, пізніше я дізналася — баптистки. Коридор на другому поверсі був заповнений людьми. Хоч я спізналася, до залі ще нікого не пускали. Мене покликали: тісним гуртком стояли наші друзі — Григорій Токаюк, Наталя Мамсикова, Ян Бородовський. З їх напруженого чекання я зрозуміла, що вже щось діється. Я читала 'Хроніку поточних подій' і знала, як відбуваються суди над дисидентами. Мені докладно оповідали, як відбувався суд над О. Фельдманом, і однаково не вірилося, що все повториться тепер, отут, у народному суді Подільського району міста Києва, на вулиці Хоревій.

"Мені показали матір, бабу, двох сестер Петра. На дівчат неможливо було дивитися. Вони стояли тихі-тихі, як на похороні.

"Я не помилилася: число кримінальної статті у розписі було переплутане. Багато сил довелося прикласти матері і Володимирові Маленковичу, другові й лікареві Петра, щоб з'ясувати: припущено помилку, чи дійсно Вінса будуть судити не за паразитичний спосіб життя, а за злісне хуліганство. Нарешті дізналися: лишилося в силі обвинувачення в паразитизмі. Мені чомусь не віриться, щоб помилка в розписі сталася випадково.

"У коридорі верховодив капітан міліції. Він оголосив, що зала суду вже повна і туди можуть увійти тільки родичі підсудного. Усі присутні підійшли щільно до дверей: тобто, як це повна? Близькі й друзі тут, хто ж у залі? Капітан твердив своє: 'Усі місця зайняті'. На моє наполегливе прохання пропустити мене зареагувала тільки літня жінка-баптистка, що стояла поруч: 'Чого ви їх просите? Ми по таких судах уже двадцять п'ять років. Не впусять...'

"Подальше остаточно розбило всі мої надії. Міліції й кафебістів у цивільному набиралося дедалі більше. Вони стояли суцільною стіною на виході до сходів і при дверях. Маленкович, який допомагав і опікувався родиною Вінсів після арешту Петра, ще раз зайшов до кабінету судової колегії, щоб пересвідчитися в тому, що суд відкритий. Після цього він повернувся до капітана і переказав слова судді. Капітан і не ворухнувся. 'Як ваше прізвище?' — запитав Маленкович. Відповіді не було. І раптом ми почули: 'Я його знаю. Його прізвище — Александров', — це вигукнув з другого кінця коридору Григорій Токаюк. Колись вони були добре знайомі. Дружина Александрова була хрищеною Токаюкового сина. За тих часів Александров працював референтом, якщо я не помиляюся, Міністерства торгівлі УРСР. Потім пішов доучуватися в школі КГБ... Я не думаю, що колинебудь Александрову доводилося чути стільки неприємного для себе. 'Ну що, проміняв міністерство на кафебівські погони? Більше платять?', — допитувався Гриць. Александров намагався перевести розмову на інше, але Токаюк був нещадний. Поруч стояла Надія Світлична. Вона теж упізнала цього 'міліціонера'. Напередодні на

процесі Мариновича й Матусевича у Василькові він виконував ту саму роль.

"Атмосфера розпалювалася. Не дивлячись на боки, повз нас швидким кроком пройшов голова суду, який ще кілька хвилин тому заявив, що суд над Вінсом відкритий. Маленкович запропонував написати заяву-скаргу на ім'я Народного судді. Так і зробили, і тут таки віднесли її до кабінету. Усміхаючись, до нас вийшов Народний суддя. Висловив подив, чому нас не пускають. Александров пояснив, що зала переповнена. Суддя розвів руками і пішов. Більше звертатися не було до кого.

"Тим часом розпочався процес. Люди хвилювалися, кричали, вимагали, щоб їх упустили. Спочатку мати й сестра відмовилися піти до залі без родичів і друзів. Спроба представити Андрія Твердохлебова, що приїхав з Москви на процес Петра, його родичем, скінчилася невдачею: Твердохлебова заарештували й відвезли до районного відділу міліції. Нарешті, до залі ввійшли сестри. Вони відразу подали голові суду скаргу на те, що решту родичів і друзів не допускають. У відповідь голова суду наказав їм залишити залю. Вони відмовилися. Тоді четверо в цивільному підійшли до дівчат і силоміць потягли їх уздовж проходу. Молодша сестра, очевидно, спіткнулася, й її тягли по підлозі. У цю мить до залі входили мати й баба. Побачивши, що роблять з дочками, мати почала кричати й кликати на допомогу. Петра, що намагався кинутися на підтрим, конвоїри притиснули до стіни. Усі ми кинулися до входу, але нас силою відтіснили міліціонери й кагебісти. На якусь мить двері прочинилися і притиснули лікоть матері. Вона скрикнула від болю. Н. Мамсикова, що стояла поруч, допомогла їй вирвати затиснену руку, а сама прослизнула до залі. Мабуть, Петро був радий побачити серед кількох десятків байдужих облич знайомі і дружні очі Наталі. Сестер, як і Твердохлебова, повезли до райвідділу міліції.

"Серед тих, що тлумилися в коридорі, був і майор КГБ Олександр Лукович Ізорґін, що вів справи Георгія і Петра Вінсів. Він прийшов перед самим початком суду. Побачивши знайомого з допитів фізика Яна Бородовського, він присів до нього і, ніби нічого не знаючи, запитав: 'Що тут діється?' За кілька хвилин Ізорґін уже показував своїм підлеглим тих, кого належало заарештувати. Почали з Бородовського. Потім узяли Маленковича. Намагалися забрати Токаюка, але жінки відбили його. Заарештованих відвозили. Куди, пощо, чи надовго — ніхто не пояснював.

"А в залі тривав судовий розгляд. Слухали свідків обвинувачення — сусідів з Вінсової вулиці. Нічого, крім 'той самий Вінс погулював увесь час', 'походжав з торбинкою', — не можна було з них витягнути. Зачитали письмові свідчення листоноші. У них було сказане, що родина Вінсів систематично одержує посилки з-за

кордону. На суд листоноші не викликали: боялися, що вона відмовиться від своїх свідчень. Адвокат виголосив переконливу промову, потверджену медичними довідками й документами, які свідчили, що притягнення Вінса до судової відповідальності незаконне. Але в прокурора й судді було зовсім конкретне завдання КГБ: засудити Вінса на максимальний строк. І вони зробили це, не зважаючи на факти, ні на істину, ні на законодавство.

"Я дуже добре пам'ятаю, як трималася в ці години тортурів для неї мати Петра. У коридорі, зрозумівши, що поруч з нею Надія Світлична, з якою вона раніше не була знайома, мати знайшла в собі силу посміхнутися, утішитися. Коли під час зізнань свідків їй стало погано, вона відмовилася взяти таблетку валідолу з рук присутніх статистів.

"Їй уже довелося пережити горе дружини, і ось тепер, на наших очах, наділені владою злочинці відбирали в неї сина..."

Я стояв у "Кулінарії" на Хрещатику в черзі за філіжанкою кави. Чорна, вся закучерявлена кава струмувала з мідного бачка. Раптом поверх моєї голови хтось хрипло звернувся до офіціантки: "Мамо, що коштує какао?" Обшарпаний, неголений чоловік мого віку питально дивився на офіціантку. Був час, коли сухорлявий, у синіх зношених шараварах хлопець з чубчиком на прізвище Прокоф'єв, мій однокласник, пропахлий духом свого помешкання, духом убозтва, не міг відірвати погляду від гастрономічної вітрини, де красувалися пачки какао "Золотий ярлик" і "Наша марка". Його сусіда на шкільній лавці Андрійко на великій перерві витягав з тріскотливого ґлянсованого паперу тартинку з шоколядним сиром. Кожного ранку Андрійкова мати вимішувала сир з какао й цукровою пудрою і готувала синові тартинки. Але це можна було витримати. Після школи хлопчачки допізна грали в футбол. І коли Андрійко повертався, похитуючися від втоми й голоду, батько бив його паском. А Прокоф'єва не били, його запізньень навіть не помічали. Це пережити аж ніяк не можна було. Якось Прокоф'єв збіг з дому. До мене потелефонувала наша вчителька і запитала, де міг би ховатися Прокоф'єв? Чомусь тоді ходили чутки, що малі втікачі ночують у танку. Танк стояв недалеко від вокзалу на постаменті. Молодий танкіст, що загинув під кінець війни десь у далекій Німеччині, перший ускочив у нього до нашого міста, яке вже залишили німці. Я уявляю, як брязкотливою хвилею котився танк вузькими безлюдними вулицями міста, очікуючи нападу з-за кожного рогу, з кожної брами, але ніхто не нападав, і від цього танк аж заходився власним ревінням. Собака вигадка, ніхто в цьому танку, звичайно, не ночував і не ховався. В якомусь похмурому прохідному дворі я зіткнувся віч-на-віч з Про-

коф'євим і замість того, щоб поговорити з ним, привести до себе додому і нагодувати, почав бігати за ним по маршах сходів і по вузьких бальконах, що стогнали під ногами, розташованих навколо подвір'я по периметру. Я намагався впіймати Прокоф'єва, повнячися при цьому почуттям гордості за свої рішучі й шляхетні дії, мало не з захопленням виконуючи свій моральний обов'язок. Боже мій, яким, мабуть, глухим, черствим я був за дитячих літ! Звичайно ж, Прокоф'єв утік, мигнувши наостанку своїми надутими шараварами. І звичайно ж, це не він хрипло запитав офіціантку: "Мамо, що коштує какао?"

Якось на кухні в Марка, чи то в дні чергового Гігантського Мору, чи Великої Чуми, чи Малої Лютневої Холери, відбувши шість років таборів суворого режиму, Діма Міхеев запитав кількох шанувальників Чосера і Боккаччо, що зібралися на учту з приводу кінця Світу: "Хто пам'ятає себе в день окупації Чехо-Словаччини?" Виявилось, що всі пам'ятають і той день і своє життя того дня.

У серпні 1968 року я, двадцятилітній студент четвертого курсу факультету романсько-германської філології, відбував педагогічну практику в піонерському таборі поблизу села Давидени, який чомусь називали "Буковинський Артек"* . Я був вільний тільки після загального відбою, коло десятої години, бо весь інший час треба було бути з дітьми. Але вечорами вихователі й піонерватажки залишали палати, в яких, викрикуючи й постогнуючи, в гарячих сліпучих снах діти довершували подвигу, про які вони лише мріяли вдень, збиваючи у клубок гострими колінцями і подряпанними литками легкі білі простирала. Вихователі і піонерватажки обережними тінями прослизали повз дерева, спортові майданчики, довгі дощані вбиральні, занурені на кілька годин у тишу й півморок. Ми збиралися в альтанці, пили виноградне вино, їли помідори, ковбасу і хліб, завчасу винесений з таборової їдальні, і танцювали повільні танці під старий патефон. Світло вилучати не було потреби: були густі серпневі ночі, і від лінивих, масних зірок не було ніякої користі. В одну з таких ночей старша піонерватажок, яка одночасно завідувала й бібліотекою, сказала: "Сьогодні наші вступили до Чехо-Словаччини". Дико, але в першу мить я подумав, що це змова особисто проти мене, що військо ввели, не дочекавшись початку навчального року, щоб я не міг організувати студентську демонстрацію. На останньому семестрі третього курсу я довгий час носився з українською газетою, що виходила в Чехо-Словаччині, в якій був надрукований текст "Програми дії", і всім читав її. Думка про демонстрацію була, звичайно, ілюзією. Ні тієї, ні в решту чотирьох

*Артек — всесоюзний піонерський табір у Криму.

чи п'ятьох ночей останньої третьої зміни мені вже не танцювалося.

Ми оповідали по колу кожен про своє 21 серпня. Виявилось, що Володимир Маленкович, тридцятисемилітній кандидат медичних наук, служив у 1968 році під Києвом в армії, військ-лікарем. Його мобілізували на два роки після закінчення інституту. Коли частину, в якій він служив, підняли на тривогу й відправили до Чехо-Словаччини, Володя відмовився підпорядкуватися наказові. Його заарештували. Справу розглядав особливий відділ КГБ. Начальство злякалося розголосу, і справу зам'яли. Усе скінчилося офіцерським судом чести і демобілізацією.

Весь світ знає про демонстрацію на Красній площі в серпні 1968 року. Про кожного з жменьки демонстрантів багато говорено й розповідано. Про них написана п'єса. Про них знали ми, їх співвітчизники, уже в день їх подвигу, і багато з нас розуміли і відчували: на Красну площу вийшла наша боязка, наша сором'язлива до тієї пори совість. І якби ця совість не вийшла, усім нам і тоді й потім жилося б набагато гірше, чорніше, похмуріше. Я думаю, що й демонстранти розуміли, як конечно потрібний їх протест, і не тільки їм самим, але й усім нам, безмовним, боягузливим, недолугим. Я аж ніяк не хочу применшувати ні ролю, ні значення цієї акції, але подвиг Володимира Маленковича здається мені значнішим. Він був сам. Його ніхто не осудив би, якби він поїхав зі своєю частиною, сказавши собі: "Там, у Чехо-Словаччині, я спробую допомогти чехам..." Ні в той день непокори, ні доки Маленкович був під слідством, ні роки пізніше про його вчинок майже ніхто так і не дізнався. Його не підтримувала думка, що його протест піднесе дух співвітчизників, лишиться прикладом і символом громадянської мужності в духовій історії нації. І все таки навіть насамоті з самим собою Маленкович не поступився ні сумлінням, ні честю. Мабуть, це й означає бути вільним.

Я добре уявляю, як усе відбувалося. Володя — вродливий, легкий, інтелігентний, усміхнений. Мабуть, і в армії його любили, тим більше, що він лікар, а отже, кожної миті може кожному знадобитися: не тільки полковникові, але й полковниковій жінці, і полковниковому синові. І от цей загальний улюбленець, якому й відслужувати треба яких два роки, підходить до заклопотаного пильними приготуваннями замполіта, з яким він, звичайно ж, на ти — майже друзі ж — і, винувато посміхаючися, якимось дуже зніяковіло, м'яко, не по-військовому говорить, майже мимрить: "Ти знаєш, я не поїду до Чехо-Словаччини". Я уявляю шок замполіта, його спробу відмахнутися: "Кинь жарти, Вовко!", потім лють, виклик варті, наказ заарештувати. Я уявляю все, крім себе в такій ситуації. Я хапаюся за думку: Володі було тоді двадцять сім, а мені двадцять, але ця думка не рятує мене. Тепер я кусаю собі

лікті: чому так мало бачилися, так рідко говорили, поки жили разом в одному місті? Як же я міг не потоваришувати з Володею. Він був один з небагатьох, кого я міг запитати, не боячися наразитися на нерозбірні вибачення: "Ти підпишеш листа на оборону...?" Я хочу вірити, що й він, питаючи мене: "Ти підпишеш листа на оборону...?", теж не сумнівався б у моїй відповіді.

На третій день мого перебування на Заході я написав з Відня листа своєму другові.

Дорогий Марку,
ти знав, як і чим ми жили до відлету, ти проводжав нас до Борисполя і лишився за порогом митниці. Я хочу розповісти тобі, що було з нами далі. У митниці нас довго обшукували, і мене, і Ліну роздягли наголо. Усі наші великі валізи й мішки я перетягав сам, бо в Ліни на руках був Петрусь. Під кінець огляду я весь змок, сорочка була в плямах поту. Мені хотілося пити. На другому поверсі, вже в залі чекання, ми побачили два автомати газованої води, але в кишенях у мене не було жадної радянської копійки. Як тобі доведеться емігрувати, прихопи на воду одну копійку: за неї не стратять. Потім ти бачив мою руку, що висунулася з вікна портового автобуса і махала тобі і всій решті, але ти вже не бачив, що я заплакав. Ми знайшли собі місця в хвості літака. Перед нами сиділи два японці, що тихо посміхалися. Коли літак знявся, стюардеси почали розвозити сніданок. З нами теж поводитися, як з чужинцями. Навіть вино подали. Але через півгодини літак почав здригатися, як осиковий лист: ми потрапили в бурю. Вода била по щоках. Повалив сніг. Оголосили по-англійському: "Панове, у зв'язку з поганими метеорологічними умовами наш літак змушений приземлитися в Менському аеропорту. Екіпаж висловлює Вам свої вибачення!" Десь спереду спалахнуло: "Fasten belts". "Защепни пас", — сказав я Ліні, щоб не мовчати. "Я чомусь хвилююся", — сказала Ліна. Петро заснув у неї на колінах. Град, як і раніше, сипав з усіх боків, зверху і знизу. Одним ліктем я прикривав голову й обличчя, другим — обличчя сина. Колеса стукнулися об бетоновану доріжку Менського аеропорту, потім хруснули поламані шасі, і літак на череві проповз ще метрів зі сто, зносячи якісь дрібні службові будови і змітаючи легкі фігурки з шаховими прапорцями в руках. У приміщенні аеропорту нам запропонували пройти в "кімнату матері й дитини". Ліні чомусь не хотілося, вона плакала, я штовхнув її ліктем, вийшло грубо, і вона заплакала ще сильніше. Я відчував спиною тихі посмішки японців. "Головне не хвилюватися, — заспокоював я себе, — ще все налагодиться. І не таке пережили. Врешті у мене в кишені не червоношкірі пашпорти, а іноземні візи. Ми чужинці і баста!" У кімнаті,

куди нас завели, спиною до дверей біля вікна стояв якийсь у цивільному. Я чомусь ні з того ні з цього бухнув: "Good day!" Він навіть не глянув на нас, сів до столу і почав кудись телефонувати. Телефонував довго. Говорив по-російському, але так, що я нічого не міг зрозуміти, крім: "Вілен Павлович", "Валерій Миколайович" і "Бобруйськ". Потім він вийшов. Ми довго чекали. У голові було зовсім порожньо. По нас прийшли під вечір. Мовчки запропонували вийти. Ми йшли — я в не висохлій сорочці, моя дружина з заплаканим обличчям, з сонним на руках сином. Я думав: добре, що хоч багаж не треба тягати. Значить, повезуть до Бобруйська. Вони вже там. Вілен покищо зник з якоюсь бабою. А Валерій розв'язує шахові задачі. Мат за три (чотири, п'ять) ходів. Чорні (білі) починають і виграють. Він постукує кінчиком олівця по нижніх, жовтих від нікотину зубах, мружиться, наше авто підкидає на вибоїнах, ми збилися в васазі в одне вологе солонувате місиво. До Бобруйська ми приїхали вночі.

У Бобруйську нас розстріляли.

Ігор.

Жив собі хлопчик, пильний, посидючий очкарик, круглий відмінник. На годинах фізкультури завжди був останній. Майже кожен учитель уважав його своїм найкращим учнем. Звали його Гриша Токаюк. Називали його всі — Гришко. Школу він закінчив з золотою медалею. Вступив до Київського державного інституту іноземних мов, на відділ французької мови. Мову цю він любив і знав з дитинства завдяки бабці. Бувши людиною тактичною, студент Токаюк на лекціях рідко виправляв своїх викладачів. По дорозі в інститут і з інституту, поки їхав у трамваї, вивчив еспанську, англійську, італійську, чеську, шведську. Інститут теж закінчив з відзнакою. Так він жив, не розглядаючися по боках, не відриваючи погляду від підручників, серйозний, цнотливий, маленький, як кишеньковий словничок. Мій досвідчений співвітчизник, читаючи ці рядки, можливо, посміхнеться: як це так, а членство в комсомолі, а складання іспитів з історії КПРС, а, на-решті, практика, а потім, хоч і короткотривала, але все таки праця в "Інтуристі"? І це цнотливість? Я тверджу, що не помилюся у виборі слова. І справа навіть не в тому, що зразковий старшоклясник Гришко Токаюк чомусь вступив до лав ВЛКСМ тільки у випускній класі, і не в тому, що через знання кількох чужих мов перекладачеві Токаюкові не було як дихнути в "Інтуристі", часто пробачали йому обов'язкові звіти для КГБ, а в тому, що цнотливість — риса глибоко внутрішня, ледве чи не вроджена.

Улітку 1972 року у складі групи філологів Токаюка відрядили до Парижу для вдосконалення знань з мови. Тож то тішився

Григорій Олександрович: нарешті почує, зануриться в живу мовну стихію, побачить живе те, про що чув або бачив на репродукціях і листівках! Групу оселили в готелі "Вікторія". Одного вечора запаморочений від щастя Токаюк поїхав у гості до свого французького приятеля пана Галльоріна, знайомого ще з праці в київському "Інтуристі". Повернувся пізно ввечері, на початку дванадцятої. У вестибюлі готелю на Токаюка вже чекали четверо "колеґ-філологів". Один з них грубо схопив Токаюка за плече і гарячково засичав: "Ох ти ж, сука, мало того, що сам пішов, так ще й запізнюєшся! Ми тобі покажемо, як валандатися по Парижах!" Я зупиняю увагу читача на цій миті в житті Григорія Токаюка. До цього часу йому вдавалося жити, не заглиблюючися особливо у, сказати б, екзистенціальний сенс життя. Звичайно, були в нього свої родинні образи, свій комплекс коротуна, своя війна з якимось там шкільним учителем, але все це йшло якось збоку, а головне життя цілковито вміщалося в палітурках підручників, книжок, і йому там не було тісно. Як мусила була відреагувати нормальна радянська людина на, м'яко висловлюючися, закид гебіста? Звичайно ж, перелякатися, здригнутися, тут таки затерти свій злочин словами, тоном, поглядом, пляшкою "Наполеона"... Одначе, мусьє Токаюк чомусь повівся інакше. Він холодно струснув чужу руку зі свого плеча і не менш холодно сказав: "Погамайте свій запал. Я — на території вільної Франції!" Мені чомусь завжди боляче за слабких. Мабуть, тому мені шкода того нещасного гебіста. Одначе вночі мусьє Токаюк мусив же був отямитися, здобутися, нарешті, на почуття реальности і вилізти з своєї горезвісної вежки. Невже ж він і вночі не зрозумів, що те, що сталося з ним у вестибюлі готелю "Вікторія" (рю Турнефор), може змінити все його дальше життя, що більше він не тільки закордону не побачить, як своїх вух, але й попрощається з педагогічною діяльністю, а в гіршому випадку — не тільки з нею? А може, скаже мій досвідчений співвітчизник: цей ваш Токаюк просто дурень? Та не дурніший від тебе, погань ти така, — відповім я за Гришка. Тобі б бодай краплину Гришкової гідности...

Наступного дня всю групу філологів привели до самого центру Парижу, на площу поблизу Пантеону. Там і відбулися збори, на яких ганили Токаюка. У приміщенні готелю зборів не влаштовували, тому що боялися підслухування. Токаюк на цих зборах відмовчувався, лише один раз не витримав і вигукнув одному з обвинувачів: "Ех ти, кагебістське гівно!" Як людина інтелігентна, він вигукнув цю фразу по-французькому.

Якби не ця прикра історія, я не знаю, як склалося б дальше життя Токаюка. Зрештою, снувати припущення, базуючися на умовному способі, — пусте діло. Я схильний скоріше думати, що

ця історія не могла не трапитися з Токаюком.

На початку лютого 1978 року Григорій Токаюк разом з Петром Вінсом прибув до Москви, і там, у помешканні Ірини Гінзбург, Токаюк виступив з відкритим обвинуваченням проти Київського КГБ. Почав він виступ по-російському. Одначе, кореспонденти робили щось своє: перешіптувалися, ліниво перекидалися жартами, підморгували один одному. Гришко заговорив по-французькому. Лише тоді журналісти заскрипіли перами... Шкода, що Токаюк зі скромности не провів пресконференцію бодай трьома мовами.

Є в російській мові таке слово "подписант". З'явилося воно не давно, як не помиляюся, в середині шістдесятих років, напередодні справи Даніеля і Синявського. Підписантами називають людей, які підписують листи на оборону політв'язнів. Спочатку підписантів було розмірно багато. За розквіту лібералізації число підписантів у Києві обраховувалося навіть не десятками. У червні 1978 року в Києві лишилося дванадцять підписантів. Лист на оборону Олександра Гінзбурга, що був на той час під слідством уже рік, я підписував узимку 1978 року на вході до будинку, на радіаторі, намагаючися не закапати паперу талим снігом з шапки. Під вхідною брамою снували наглядачі; існувала небезпека, що лист відберуть, але що було робити? Я не знаю, можливо, комусь з великих правозахисників підписувати таке було легко. Не знаю, може, я боягуз, але кожного разу, заступаючися за когось письмово, я не міг не думати, що роблю крок до власного арешту, не міг не ковтати чомусь раптом загуслу слину. Листа можна було не підписувати, принаймні з двох причин: поперше, ти не маєш наміру емігрувати і тому не можеш ризикувати, подруге, ти маєш намір емігрувати і тому знову ж таки не можеш ризикувати. Багато хто вважав природним, що листи підписують колишні політв'язні. А тим часом їм же робити це було небезпечніше, ніж усім іншим: це наближало їх до другого, а то й третього арешту, і термін їм припадав уже як рецидивістам. Один молодий чоловік так пояснював свою відмову поставити підпис: "Хлопці, це ж не конструктивна пропозиція..." Я наслідуюсь сподіватися, що ці підписи таки щось дають і конструктивне. Як знати, якби їх не було, може, й саджали б більше, і судів не влаштовували б: розстрілювали б у камерах, а трупи скидали б у самими арештантами викопану братську могилу. А потім, адже це від імени народу, тобто від імени кожного з нас, судять і судять, судять і судять, і, ставлячи свій підпис під листом протесту, ти відмовляєшся брати участь у колективному злочині. Але якби навіть не було в підписанстві цього, скажімо, конструктивного змісту, то й тоді лишалося б щось таке, заради чого варто було вкласти всього себе в кілька літер, що означають твоє прізвище, це

щось — твоє сумління.

Під 1978 рік, по шістьох роках безнастанних переслідувань, погроз, залякування, звільнення з роботи, Григорій Токаюк, замість того, щоб кудинебудь сховатися, залізи в щілину, шезнути, навчився не тільки боронити себе, але й заступатися за інших, і коли над кимось зависала загроза арешту, зверталися до Токаюка, і коли потрібен був підпис на оборону невинно засудженого, Токаюк ставив його перший.

У мене є вірш, присвячений Григорієві Токаюкові:

По півночі ти вийдеш з брами і відразу побачиш три згустки ночі, у кожному з яких у тьмяному промінні зеленового підсвітлення мовчать три чоловіки, не рахуючи шофера. Ти відштовхнешся ногами від асфальтового дна міста, і чорні згустки, ці субмарини ночі, повільно попливуть за тобою, не вмикаючи фар; твоє серце повільно відірветься від тіла і попливе у протилежний від нього бік, прикидаючися морським їжаком чи перлоносною мушлею, і чим зловісніша буде ця нічна плавба, тим прекрасніші будуть спогади, але однак не застібай пальта, переночуй у нас бодай ще одну ніч.

У жовтні 1978 року західньонімецький щоденник "Райнішер Меркур" улаштував дискусію, пов'язану з становищем дисидентів у Східній Європі. Загальний заголовок дискусії був: "Мовчати чи кричати?" Питання це стосувалося, природно, до громадськості, преси й урядів Заходу. Я теж узяв участь у цій дискусії. Наводжу текст своєї статті.

"Я вірю в гуманність людей.

"Уже тут, на Заході, один німець запитав мене: 'Що ви мені порадите почитати правдиве про Радянський Союз?' Я відповів: 'Архіпелаг ГУЛаг'. Мій співрозмовець заперечив: 'Ні, я хотів би прочитати щонебудь об'єктивне, а Солженіцин тенденційний'. Мені здається, такий погляд як і не типовий, то принаймні характеристичний. Багато хто вважає, що істина десь посередині між офіційними радянськими декляраціями й 'Архіпелагом ГУЛаг'. Не все ж, врешті, погане в СРСР.

"Я намагаюся подивитися на німецький фашизм не з погляду історії, а очима тих, хто жив за того часу. Це тепер, думаючи про масові убивства, про геноцид, про концтабори, тобто дійсно про головне, що приніс фашизм, уже майже годі помітити маленьких

людей, які не тільки жили в страху, але й часом з задоволенням їли й пили, ходили до ресторану, переживали радісне відчуття спілкування з іншими своїми співвітчизниками, танцювали модні танки, уболівали за своїх улюблених спортсменів, уночі віддавалися пристрастям. Мабуть, і тоді дехто вигукував: 'Не все ж, врешті, погане в Німеччині!'

"Так, людське життя і справді не пофарбоване в один колір, але історія рано чи пізно все ставить на свої місця. 'Архіпелаг ГУЛаг', не зважаючи, а, може, завдяки своїй пристрасті, своєму моральному максималізму, своїй межовій злободенності, — твір, написаний з погляду історії. Це межово правдива книга, і, хоч і як це трагічно, найголовніша книга про моїх співвітчизників і для моїх співвітчизників.

"Є таке словосполучення: професійна етика. Одначе, коли та сама етика не є частиною етики загальнолюдської, коли вона не виходить з загального розуміння добра і зла, як, для прикладу, у медиків, то гріш їй ціна. Я навіть не про професійну етику злочинців чи картярів, я про професійну етику політиків. Дивно, але люди, що не мають безпосереднього стосунку до міждержавних протистоянь, чомусь часто говорять: 'О, дипломатія — тонке діло! Політик повинен уміти маневрувати, повинен уміти талановито грати свою роль!' Люди ці, до речі, не помічають, що всі тонкі дипломатичні чи політичні гри, як правило, не кінчаються корисно для них самих. Щождо політиків, то їм уже сам Бог велів оточувати свою діяльність мало не романтичним флером. Я не вірю в професійну етику політиків. Я вважаю, що людина, хай вона буде селянином, актором чи президентом, мусить керуватися тими самими моральними принципами: вона не повинна підтакувати злому, не повинна відсиджуватися збоку, коли поруч когось принижують чи вбивають, не повинна мовчати, коли її ближньому закладають уста. Це конечно не тільки тому, хто в біді, але й тому, хто бачить свого ближнього в біді, інакше його сумління, його душа зачерствіє й помре.

"Мені хотілося б якось виділити, підкреслити тривалість трагедії, що діється на моїй Батьківщині. За фактом арешту чи процесу стоять роки страждань — не тільки самих в'язнів, але й їх близьких, друзів, просто тих, хто хотів би їм допомогти, але безсилий це зробити. Померла, так і не дочекавшись звільнення свого сина, мати чесного психіатра Семена Глузмана. Померла мати історика Габрієля Суперфіна, який перебуває на засланні після відбуття довготривалого строку в концтаборі. Про це не було повідомлення в пресі, про це мовчало радіо. Поки зеків морили голодом у тюрмах, поки отруювали їх медикаментами у спецпсихлікарнях, поки плакали їх матері, на екранах телевізорів

західні лідери стискали руки зовсім респектабельним катам, обмінювалися жартами й усмішками з майстрами катівень. Як тут не пригадати Чемберлена! О, дипломатія — тонке діло, підле діло! Я не закликаю прикортити взаємини і припинити переговори з радянськими правителями. Але, певно ж, говорити з ними треба іншим тоном, щонайменше діловим.

"Мені однаково ненависні як праві, так і ліві диктатури. Перші, як правило, тримаються на тиранії особистій. От чому з падінням тирана на зміну правому тоталітаризмові може прийти демократія. Режими другого типу завжди тримаються на диктатурі доктрини, до того ж такої, що прикривається найгуманнішими цілями. От чому вони стократ небезпечніші. От чому комуністичні тирані вмирають, а диктатури тримаються. Стаючи сьогодні на оборону заарештованого москвина, киянина, пражанина чи берлінця, ми боронимо і майбутнє всього людства. Сьогодні, тепер, у цю мить вирішується доля завтрашніх прав наших дітей: і білих, і чорних, і жовтих. Я не вірю, що той, хто не хоче подати руку допомоги політ'язням Східної Європи, допоможе народам недорозвинених країн. Порядність, сумління — неподільні, вони не залежать від географії лиха. Відсутність свободи друку життєво важлива і для неписьменних. Де немає свободи друку, там убивають і неписьменних. Не можу не нагадати: процес ліквідації неписьменності в СРСР супроводився небаченими за масштабами стратами і репресіями. Наука граматики ще нікого не навчила усвідомлення свободи як особистої кінцевої потреби.

"Нам кажуть: дискусія про права людини не повинна перетворюватися на хрестовий похід, на втручання у внутрішні справи іншої системи. Але про яку ж дискусію, про дискусію з ким іде мова? Слово дискусія доречно у стосунку до обговорюваних спірних проблем. Дискусія про страждання мордовських чи уральських таборян — блюзнірство, дискусія з їх катями — цинізм. На нещастя, подібні заклики до 'стриманости, розсудливости' — не лише погляд, висловлюваний усно чи друковано. Уже перебуваючи на Заході, я написав звернення до західнонімецької преси на оборону мого друга, члена Української групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, політ'язня Петра Вінса, на якого вже в таборі фабрикано нову справу. Мое звернення переклав на німецьку мову зовсім не знайомий мені учитель гімназії того міста, де я зупинився. До Франкфурту зі мною поїхала вчителька тієї самої гімназії. У Франкфурті ми прийшли до 'Товариства прав людини'. Там мене вислухали з щирим співчуттям. Тут таки при мені зателефонували до однієї з центральних газет, запропонували матеріал. Журналіст на протилежному кінці дроту сказав: 'Ця тема усім уже в печінках сидить. Чи росіянин хоче дістати гонорар?' Дівчина, що говорила з газетою, посороми-

лася перекласти мені відповідь кореспондента. Однак, ми пробрили в пресу повідомлення про розправу, що готувалася над Петром Вінсом, і, можливо, це бодай якоюсь мірою сприяло тому, що новий процес над Вінсом зупинено. Я, звичайно ж, не маю наміру накидати будь-кому своє розуміння журналістичної етики чи взагалі завдань і призначення преси. Але коли мова про життя і смерть людини, я думаю, що навіть газетний жанр може відступити від своїх канонів.

"Для зла, як і для співчуття, державні кордони не існують. З перших днів виникнення Радянської Росії офіційна преса, радіо, а згодом і телевізія вели і продовжують далі вести пропагандивну війну проти Заходу. Уже про що тільки не оповідають радянському слухачеві, читачеві і глядачеві: і про безробітних, і про жебраків, і про расизм. Я не вірю, що радянські володарі, які тримають майже весь свій народ на прожитковому мінімумі, які насаджують антисемітизм, які ніколи і ні в чому не прислухаються до голосів своїх громадян, дійсно співчують неграм, убогим чи безробітним. Турбота про чужих ізгоїв не що більше, як пропагандивні викрутаси. І от тепер, коли західні джерела інформації бодай частково розповідають про дійсне становище в СРСР, а найпорядніші діячі Заходу намагаються перешкодити повільному фізичному знищенню інакодумців, Радянський Союз заявляє про втручання в його внутрішні справи. От тобі й маєш! А що ж таке критика, 'виразок капіталізму', кампанії на оборону заарештованих закордонних комуністів, не кажучи вже про криваву різню в Угорщині, про окупацію Чехо-Словаччини, про експансію в Африці? Отакої! Зрештою, з такого підходу дивуватися нема чого. Але ось що справді незбагненне, те, що й серед впливових діячів Заходу трапляються такі, що вимовлену вголос правду про СРСР теж розглядають як втручання у внутрішні справи суверенної держави.

"Улітку 1972 року викладач французької мови Григорій Токаюк прибув на стажування до Парижу і там, за спізнення на 20 хвилин до готелю був практично заарештований співробітниками КГБ, приставлений до радянського посольства, а звідти до аеропорту Орлі. По прибутті на Батьківщину, просто з літака Токаюка запровадили до слідчого ізолятора КГБ і допитували там 14 днів і ночей. Далі звільнення з роботи, позбавлення можливості продовжувати педагогічну діяльність — куди тільки дивилися радянські журналісти, так обурені законом про *заборону на професії** в ФРН? — безнастанний нагляд, прослуховування квартири і телефона, небажання дозволити Токаюкові емігрувати

*У Західній Німеччині є закон, що забороняє приймати на державну службу правих і лівих радикалів.

з СРСР... Але я повертаюся до арешту Токаюка в Парижі і в зв'язку з цим арештом дозволю собі поставити одне реторичне питання: Вільна Франція, чи не здається тобі, ну бодай хоча, що заповдіє на вулицях і площах прекрасного Парижу моему другові Григорієві Токаюкові має якийсь стосунок і до тебе і, хай пробачать мені перебільшення, до твоєї свободи й гідності? Я пригадую кадри з фільму М. Антоніоні 'Професія: репортер'. У центрі західноєвропейського міста десяток переодягнених африканських агентів хапають свого співвітчизника, теж негра, тягнуть на якусь явку, там б'ють його і катують... А місто живе своїм західноєвропейським життям. Спасибі вам, сеньйоре Антоніоні, що ви розповіли всьому світові про мого друга Григорія Токаюка.

"Один мій колишній співвітчизник, який живе на Заході вже років з сім, недавно сказав мені: 'Ви, дисиденти, нікому тут не потрібні. Ви потрібні тільки до того часу, доки ви там, у Союзі'. Це неправда. Це брехня. Той, хто був конформістом у себе на батьківщині, лишився конформістом і на еміграції. Я певен, що мій колишній співвітчизник і в Союзі жив так, ніби концтабори Мордовії і Пермської області розташовані на іншій планеті. Тим більше йому плювати на ці табори, живучи тут, на щедрій і привітній чужині. Його фраза — не що інше, як відмовка. Я повторюю: його фраза — неправда, брехня. Я зустрічав в ФРН уже десятки людей з занепокоєним сумлінням, людей, що бажать, але не завжди знають, як нам допомогти. Мені телефонували, до мене приїздили люди різного віку, які безкорисливо і шляхетно працюють у 'Міжнародній Амнестії'. Вони запитували, як і чим ліпше допомогти, як написати листа близьким політ'в'язня, щоб не пошкодити їм, яку вислати посилку, від кого конкретно вимагати звільнення безневинно засуджених. Мене сердечно зустріли в 'Товаристві прав людини' у Франкфурті і спільно зі мною заступилися за Петра Вінса. Мені допомагали і люди, які не належать ні до яких гуманітарних організацій, — просто на поклик сумління і співчуття. Я не вірю в гуманність, що походить з джерела партійних інтересів. Я вірю в гуманність людей: продавальниці книжкової крамниці з Кобленцу, юриста з Мюнхену, учительки музики з Бендорфу, дівчини з Франкфурту, двох викладачів гімназії з Лянштайну, чудової жінки з 'Товариства прав людини' Корнелії Герстенмаєр, яку знають і люблять у десятках родин радянських політ'в'язнів. Усі ці люди відстоюють свій гуманізм не словами, а вчинками. Вони сперечаються з байдужістю і демагогією власними життями. Низький їм уклін".

Напередодні від'їзду я прочитав якимось чудом вивезені з табору поезії Ігоря Калинця. Дорога, їх переписала твоя рука.

Дорога́, я не можу назвати твого імени, хоч навіть одне звучання твого імени для мене втіха і надія, — тому що тоді вони придуть і заберуть у тебе ці поезії, хоч поезію вони ненавидять. Я не можу відв'язатися від одного рядка, навіть не рядка, метафори: про те, що хтось там чи щось там невіддільне, "як око і сльоза". Дорога́, ти знаєш, я покинув усіх вас не в пошуках іншої Батьківщини. У мене є Батьківщина, і вона лишиться зі мною і в мені назавжди. І ми невіддільні з нею, як око і сльоза. Але цей рядок, та ні, метафора, що спливає по моїй щоці! Але ця Батьківщина, для якої в мене стільки любих імен: Наталя, Марко, Йосиф, Петро, Гришко, Володя, Микола, Ти!..

Вересень-жовтень 1978

*Переклав з російського рукопису
Іван Кошелівець*

ПОЕТ З ЗАСЛАННЯ

(КІЛЬКА СЛІВ ДО ТВОРЧОСТИ СТЕПАНА САПЕЛЯКА)

Анна-Гая Горбач

Майбутній історик сучасної української літератури неодмінно мусітиме приділити в огляді лірики 60-70-их років поважне місце поетам, що творять сьогодні далеко поза межами України в особливих умовах духового і фізичного тиску — у тюрмах, таборах праці та на засланні в найглухіших закутках Сибіру. Зовнішні обставини їхнього життя незавидні, зате вони не потребують пристосовувати ні зміст, ні форму, ні мову своїх творів до Прокрустових норм панівної в Україні цензури, що — під безпосереднім контролем майорів КГБ — пильнує, щоб культурне життя там не підносилося вище соцреалістичного та провінційного рівня. Правда, в тюрмах, таборах і на засланні біоклімат для літературної творчости не менш жорстокий, сказати б, тундровий, але природа тут дає шанси сильним, буває навіть щедра на дари і дивує своєю барвистістю.

Не одному поетові доводилося в цих умовах виношувати свої поезії в пам'яті, щоб оберегти їх від *шмонів* та трусів і принизливих втручань, або довіряти свої рядки блискучій пам'яті товаришів недолі, що, вийшовши на волю, списали ці твори, як це сталося з низкою поезій В. Стуса, Є. Сверстюка, З. Красівського, М. Луцика та інших, що їх врятував для української літературної скарбниці Ар'є (Юрій) Вудка, що тепер живе в Ізраїлі. Прізвища поетів та письменників, що себе запрезентували ще перед ув'язненням, відомі широкому колу українських читачів на еміграції — це такі постаті, як Світличний, Стус, Калинець, щоб назвати тільки трьох найвидатніших. Сьогодні хочемо познайомити українського читача з поетом, що народився як поет за колючими дротами і називає своїми духовими вчителями товаришів недолі Івана Світличного та Ігоря Калинца. Це 26-літній Степан Сапеляк, уродженець Тернопільщини, що шість років тому разом з сільськими товаришами був засуджений на підставі 62 статті КК УРСР на довгі роки позбавлення волі.

Вірші Сапеляка, що дійшли до нас, дивують різноманітністю форми і змісту. Хоч поет признається, що його притягає модерна форма віршу — верлібр особливо — та ліричні мініатюри в прозі, але традиційні ямби пливають у нього таким сильним потоком, що він мимоволі переходить з верлібру на традиційні метри. Це його немало сердить, як він пише в одному з листів до друзів, бо "хочеться більшого і щоденного поступу". Німецький поет і письменник Манфред Гавсманн, довідавшись від молодих приятелів про засланого в Богородское над Амуром українського поета, написав йому листа підбадьорення. У відповіді Степан Сапеляк окреслює себе такими словами:

Я українець. Маю 26 років. Здебільша віддаюся гуманітарній науці. Понад усе наразі шаную поезію, а оскільки та здатна манити до себе мелодії музики та фарб (і навпаки), то схилиюся перед музичними та малярськими творами мистецтва. Дещо непевний чуюся в прозі, а тому сучасна проза зрідка викликає в мені заздрощі

умінням маневрувати як логічним, так і нелогічним мисленням, з огляду на стиль, чим на мою думку не може похвалитися пое[зія]. Мій творчий доробок не є багатим в відношенні експериментальному, яком і кількісним. Мені хотілося б виплекати в собі поезію регіонального пляну, сюди ж прискарбити діалектичне мовлення, фолкльор і відтак прошкіцувати те через сюрреалістичне бачення (мислення) в дещо гротесковому (селянському) потоці. При цьому добитися мінімум метафоричного підсилення (аметафоричности). Подібний плян тримає мене в щоденній напрузі і вабить до себе...

Оскільки молодому поетові вдається зреалізувати тут викладені творчі пляни, важко сказати, пригляньмося однак до деяких поезій, що нам стали приступні. У цих віршах Сапеляка стверджуємо кілька основних тем, що особливо полонять його увагу. Це тема втраченого ЧАСУ, що його поет в "Притчі про ЧАС" конкретизує в образі прошака з простягнутою рукою, сліди якого не дають поетові спокою, бо вони боляче манять своєю загадковістю: "як ілюзія сновидіння Занурювалися в ВІЧНІСТЬ". Поета тривожить палке бажання "збагнути ЗАБУТЕ", його спомин притихає, мов птах, щоб заманути забуте й розпізнати його ("Пам'ять"). Не один вірш віддзеркалює нахил поета конкретизувати абстрактні поняття і передавати свої думки і почування у формі притчі. Так він конкретизує тему болю в образі доскіпливого, уїдливого ровесника з уже сивою бородою, якого він розгрібає щоранку в глибокому снігу, з цим ровесником він нерозлучно і назавжди пов'язаний, хоч збирався його перетворити на зірку, щоб її ніч спопелила ("Біль").

На тлі історичного катаклізму власного народу поет себе бачить блукальцем і прибудуою, якому вітчизна зацвіла "отруйними грибами", вона "суха і голодна Прицвяхована у чужій житниці", він, зіпрілий мандрівець, хоче ще раз сполоснутися в її чорноземі, проковтнути пігулку її "спресованої крові"... Сапеляк уміє передати скупими словами в дуже вимовних, майже апокаліптичних образах усю трагедію розтерзаної і згвалтованої рідної землі ("Блукалець"). Боляче він відчуває ті неосажні простори і втрачені роки, що його ділять від рідних сторін: "В погорді біль мій заблукався А плечі тре німе тавро, І птах в Карпатах одцуравсь вже Мене і журиться в крило". Але "Крізь товщу снів" він ще відчуває "гнів солоних сліз" своєї вітчизни ("Малий гімн").

Сумовиті осінні пейзажі чужого приамурського краю ("Осліпло в мряці сонне небо, І снить туман холодні сні") викликають у поета болоче почуття, що йому не знайти цвіту папороті: "Нетихі жалять в жилах жалі, І білі коні на дощі. Шукаю папороть опалий, Та вже осніжились куші", — вірш з 22. IX. 78. Зрідка в поета буває почуття, що в нього вирости крила, як у "Крилатому вірші", де він надхнений образом коханої: "Вірш крилатий і осінне листя На деревах із ім'ям твоім. Грає серце кольором вогнистим І тривожить зір еством усім".

У поезії Сапеляка потяг до сюрреалізму стверджуємо не тільки в апокаліптичних образах "Блукальця". У вірші, що він його присвятив німецькому поетові Гавсманнові, зіниці пускаються з віч і поспішають, не зважаючи на смертні морози, муки й безсоння, у роздертний простір, обрій якого їх манить пророко. Вічі мчать, немов гінець, який шукає правди,

Вірші з заслання

Степан Сапеляк

ПРИТЧА ПРО ЧАС

Подібне що відтоді ЧАС залишився
сам-на-сам (тетатет)

з простягнуеною долонею
як кінець світу з беретом в руках.

Проте спокою не давали ЙОГО сліди
що пінилися довкіль власної тіні
як зелений горошок
але насправді зеленого не було —
сліди лишень були
позбавлені форми
як ілюзія сновидіння
а втім вони теж занурювалися
у ВІЧНІСТЬ
як дерева у вечірні сумерки.

Проте спокою не давали (сліди)
оскільки всупереч своїй безмежності
залишалися у пам'яті вчорашнього дня
тільки на мить
як запах кави по дощі
хоча насправді запаху не було —
були лишень сліди
марно втраченого ЧАСУ

якому ввижається СВОБОДА.

Поезії, що нам стали доступними, відзначаються своєю звуковою інструментацією, як от: нетихі жалять в жилах жалі; бездомна безодня днів; зболіло забілівсь кістяк т. і. Тут є подібність до Василя Стуса.

Сапеляк має і кілька спроб дитячих віршів. Він присвятив їх дітям своїх друзів. Вони дуже співучі й перегукуються з народною поезією. Взята з народної творчості метафора птиці в Сапеляка має особливо широке семантичне поле.

Ліричні мініатюри в прозі писані переважно в сюрреалістичному пляні, тематично вони заторкують межові ситуації буття і найбільше унагляднюють прірви жаху, самотності і болю, в які довелося заглядати молодому поетові (ми знаємо з самвидавних документів, як завзято намагалися слідчі органів безпеки стероризувати й зламати Сапеляка). Сапеляк щойно започаткував свій поетичний шлях, вірші його не завжди досить викінчені, але вже перші його кроки вказують на індивідуальний і сильний талант. Можна тільки побажати, щоб доля йому дала розвинутися на весь зріст.

що свідомо спокою не давали
як алькоголь в жилах лицаря
хібащо долонь простягнутих не було
як у ЧАСІ

29. I. 78, Кучіно

■

Дедикація д-рові Манфредові Гавсманнові

1

Пустилися зіниці з віч
обтяжені бажанням зріти
гальопом повз застиглих свіч
роздертий обрій в розмаїтті.

Таляпався безглуздо шпак
на згарищі розмерзлись клени
скидалося що в небі мак
спускає кров зернисту з вени.

2

Молились очі до зіниць
щоб зупинилися в дорозі
щоб відреклись і впали ниць
й не мордувались на морозі.

А ті сльозилися на сніг
терзались мовчки від безсоння
та бистролет чіплявся ніг
і лиш прицмокував в долоні.

3

А навздогін кричала тінь
а навздогін сміялись брови
на тлі безгривих поколінь
зухвалих й полохких по крові.

Зболіло забілівсь кістяк
як труп у зашморзі ожини
і рани в пазусі простяг
що на очах в зіниць ожили.

4

Дивився обрій і жбурляв
сліпі дощі в незрячі очі

та лиш зіницям він ввижавсь
роздертий, півваний, пророчий.

Не відсахнулись. Ритм. Гальоп.
Карбують снагу насолоди:
зісподу, тайно, як підкоп
Гінцю з зіницями СВОБОДИ!

26. VII. 1978

МОЇ ДНІ

Мої дні голодні. Вже третій день — ремигають сиру гуму, як красі корови. Іноді вони їдять час, як море мільярди крупинок піску. Тоді вони пахнуть — апельсиново. Тисячі років тому мої дні ковтали каміння, бронзу із крейдяною глиною і запивали солоними океанами. Але каміння і бронза були несмачні, то вони ковтали брудний асфальт, що мав запах гореної крові. А що мої дні — беззубі, то змушені — дзьобати. Вони дзьобають сонце, місяць, зірки.

А буває грона дикого винограду.
А буває автоматні кулі.

Мої дні голодні. Вже третій день ремигають сиру гуму, як красі корови, і пахнуть терпко.

9. 10. 77

МОЯ ЛЮБОВ

Я люблю Тебе тоді, коли Ти ненавидиш мене. Люблю любов'ю ненависти, але не любов'ю зради, не любов'ю вигнанця і не любов'ю смертника. Іноді мені хочеться видряпати Твої зрадливі очі, щоб Ти не бачила себе у моє дерев'яне дзеркало. Це буває тоді, коли я люблю Тебе любов'ю ненависти. А коли мене запрошують до Тебе в гості — я не йду. Бо Ти напиваєшся і зчиняєш різно. Я не боюся. Я — не йду! І, навіть, тоді я люблю Тебе не любов'ю зради абож вигнанця, адже любити Тебе любов'ю зради абож вигнанця — значить любити Тебе не любов'ю ненависти. А хіба то буде — любов?
Я люблю Тебе.

НЕРВ

Тебе мнуть печаль
як діти
окраєць житнього хліба
тебе пощербили

на безжалісний терпець
надії
і ти всипався
колючками мов будяк
Зрадники шнують
тобою черевики
з відгодованої шкіри
Не думай
що я співчуваю тобі
але скажи мені
який твій колір
вночі
який твій
запах
в полудні
і чому
твоя кров масніє
від злости
і марніє
від любови
скажи мені тепер
мій осиротілий
нерве...

Дедикація Б. Мерхенс

Бачу тебе, дощику —
дощику-збитошнику,
на медовім цвіті,
стебельці полину,
на крилі ворони,
на камінчику...

Бачу тебе, дощику —
дощику-збитошнику,
ластів'ятком білим,
на кривавім полі,
зіркою-блискіткою
за вікном...

Ти летиш — спадаєш
Ти летиш — спадаєш
Крізь журливий простір
Літа з полином.

МОНОЛОГ З МИНУЛИМ

Зима приходить
і відходить.
Прилітають знову
Зграї білих сов
роздивитися тебе.
і відлітають.
Вік за віком
ти ступаєш
невинними кроками
і, без болю,
застигаєш у кам'яні брили
оздоблені кольорами
приречености.
Сьогодні я вслухаюся
у твій скам'янілий голос
Що мешкає в легендах і мітах,
обабіч ран і шрамів,
могил і сліз
гніву і розпачі.

Обабіч долі.

Чую твоє існування
і бачу, навіть,
на поверхні майбутнього,
як оливу
на поверхні води.
Віддай мені
відлуння
і скажи,
куди подівся
Ангел твій —

Я подарую
тобі
повні пригорщі
вічності.
Навіщо мисливські пси
тлумили
зранену сову
під осипаним деревом
в ту ніч
можливо це вона
налякана смертю
так сліпуче

блимала
крізь піну
сліз
на сході
пахло
м'ятою.

ДОКІР

Вже не мороз, а мох скобоче
мої казарменні гріхи,
і вже душа, неначе клоччя,
сплелась в рудяві реп'яхи.

Чужий причал. І плахта пишна.
Свербить у пазусі відчай.
Я змовк. А в небі ідол тиші
стовбурчить брови поміж плай.

Я стих. А з тих століть, що будуть,
ніхто не збудить тінь мою.
І не спізнає у прибулді
анфас у барвах інею.

Спинись но у докорах, смуто,
я вже встромив у тебе ніж.
Жовтіє мох в тайзі забуто —
і так скобоче гріх навстіж.

2. X. 78

МАЛИЙ ГІМН

Зоріє день. Холонуть далі.
І свіжий схлип упав на лист,
А онде сніг засніжив жалі,
І білий слід глянцує блиск.

В погорді біль мій заблукався,
А плечі тре німе тавро,
І птах в Карпатах одцуравсь вже
Мене і журиться в крило.

Крізь товщу снів. Крізь хриплий шепіт
Вчуваю гнів солоних сліз.
Й законів смак у нерві теплім
І скрегіт БРАМ в ВЕЛИКИЙ ПІСТ.

Несе Амур холодну воду,
Замовкли строфи у журбі,

І мулить дно бурлачу вроду
Недужих тіл у дужій грі.

Хто вкрав гніздо? Я не спочину —
Я принесу неправді в дар
Твій день без себе, батьківщино,
Через обагрений ВІВТАР!

18. X. 78

СВІТАЛО (ФРАГМЕНТ ТРИПТИХУ)

падав зражений
молодим громом
дощ
пригадуеш
лементіли зірки
і бунтували
пелехаті хмари
світало
і не розвиднювалося
сумно скуліла
трава
а вітер червоний
геблював
тривожні цілунки
на твоїх
боязких
персах
моя кров
марніла від утоми
на сході
щось блимало
крізь твої
теплі коси
одяг перстень
крізь твій сон
скидалось —
світає
але не збагну

ТИСЯЧОГОЛОВИЙ СОЛОВІЙ

ВРАЖЕННЯ З ВИСТАВКИ

Леонід Олексійчук

Колись нечиста сила цілими ночами носила мене заснулим Києвом.

Це, власне, материн здогад: і куди ото тебе нечиста сила носить, либонь, по дівчатах?

Сила, мамо, була чиста. Навіть дівчата щезали по домівках під ту хвилину, коли сила, що носила мене, лиш набирала сили. Часто вела чомусь знову до місця побачення і лишала там наодинці з Дніпром, що хлюпотів у човни; загорнутими в тумани горами, оперезаними низками ліхтарів, що були наче татарська облога; наодинці з весняними бруньками, такими набухлими, що першаліпша з них, відколупнута від соковитої гілки й розтерта на пальцях, вибухала духмяністю, від якої очі злипалися, наче склеєні, і увесь світ ставав маренням, і пропадало відчуття безмежно стомленого тіла, і лиш зачудовані очі в ніздрях ніяк не могли надивитися на п'янке пахощі.

Чи то справді проспав я, не прокидаючись, цілу юнацьку весну на дніпровім березі, чи то вже тепер, на відстані часу, ночі ті злиплися в одну тужаву бруньку, одначе пам'ятаю, що збудив мене — соловейко. Грім не зміг би, а він — легко, першим же тьохком. Близько, над самісіньким вухом. Я спершу аж не повірив у пташине довір'я. Та соловей потроху тьохкав далі, і поступово з'ясувалося, що я стояв, притулившись до дерева, що дерево було молоденьким деревцем, ледь вищим і ледь молодшим за мене, і крона деревця (а вже молоде листя вкрило гілки, он скільки проспав!) була моєю зеленою чуприною, і соловей сидів десь у мене на плечі і щось щебетав мені у вухо. Я боявся поворухнути головою і солов'я так і не побачив. Скільки ми отак утрюх (соловей, дерево, я) простояли на ногах, чим усе скінчилося? — Не пам'ятаю.

Стаття, тут друкована була прочитана на відкритті виставки картин Юрія Соловія в приміщеннях Канадсько-української мистецької фундації в Торонто (Канада). Виставка відбувалася 2-16 грудня м. р. і була продовжена до 19 січня 1979 р.

Мабуть, тому не запам'ятався фінал цієї історії, що його просто не було. Бо так і пішов я у світ із соловейком на плечі, і з голови галузилося гілля, і часто, коли вщухав навколишній гамір і наступала раптова тиша, — варто було трохи схилити голову, як замовклий птах гримів — озивався чудовим, срібляним по чорному, щекотом. Соловей уже звик до плеча, плече — до його цупких пазурців, що вже майже проросли корінцями, і очі звикли до очей, і в солов'я було тисяча облич, імен, голосів, і все ж таки усі вони були той самий соловей, бо усі солов'ї світу, при всіх відмінностях, схожі в одному: вони — соловейко.

...Скільки їх уже побувало на плечі, а все ж, нема-нема та й зиркнув скоса: хто там новий витьохкує?

Звуть його Юрій, Соловій в'н навіть на прізвище, і йому за п'ятдесят — пора солов'їної зрілості.

Нехай метафора не введе нас в оману і не викличе образу безжурної пташини, що її співом добре розважитися після гарної вечері. Звуки Соловійової пісні — ранами і струп'ям запікаються на полотні. І краса його полотен відкрита лиш тому, хто не пересиченим, а спраглим увиходить до мистецької галерії. Такий глядач, раз побачивши образи Соловія, ще довго розглядатиме їх закритими в задумливості очима і щасливо мружитиметься від інтенсивного світла, яке вони випромінюють.

— Та де ж воно, те світло? — питає вражений глядач. — Погляньте, які чорні полотна, які похмурі сюжети! Як не розп'яття, то похорон, як не чорним залито, так криваво-червоним. Візьміть хоч отого Святого Себастьяна — якісь коров'ячі ребра на колоді м'ясаря. Чи оте "Народження дитини" — хіба ж не можна було сказати про материнство, як водиться, ніжненько, світленько й лагідненько? А то, диви: мати негарно розкарячена, ніби за нуждою присіла, а між ногами в неї, просто долі, валяється щойно випале з лона немовля, покинуте, невпоране, жалюгідне. Що ж воно за мати така, прости, Господи? Або отой розп'ятий Господь, де не розрізниш ні тіла, ні обличчя — якась синьо-чорна бараняча туша, підвішена за обрублені кінцівки — карикатура, а не розп'яття! Або отой дивак, що пірнає в воду — і чого ото маляреві заманулося малювати його ззаду, та ще й голим — та це ж непристойність, а не малярський образ!

■

На ці обурення й спантеличення є одна-однісінька відповідь: усе оте намальоване дитиною. Отже, побачене чистими дитячими очима, для яких не існує непристойного. Для цих очей і скривавлене материнське лоно, і роздертий криком рот диктатора — є отвори, що через них можна, із страхом і непереборною цікавістю, зазирнути в таємниче, містичне. Дитина, що, долаючи жах, не відводить очей від незбагнених джерел буття, дитина, що ще не залякана умовностями дорослих, дитина, у всьому пряма, енергійна й рішуча: і у своїй цікавості, і у своїх висновках і в їхньому вислові. Біль — так біль несамопитий, з повною беззахисністю дитячого відчуття і з усією самовідданістю дитячого співчуття! Тіло Христа, як суцільний синець і заплілі кров'ю ребра святого Себастьяна — то дитяче відкриття людського страждання проникливіше, щиріше й мудріше, ніж принагідна балаканина про це дорослих. Де ж світло? — питаєте ви. Воно — у безстрашному відчутті трагедії, що під силу лиш світлим, життєлюбним людям. (Кволий меланхолік неминуче знижує трагедію до мелодрами.)

Отож, і безсоромно розкарячена мати над дитиною є болюча, але й світла трагедія виштовхування з себе нового життя, і в її безсоромності є своя соромлива краса, і немовля під її скривавленим лоном — чиж не є воно той самий згусток палючого вогню, що його на іншій картині засовує собі в рота цирковий артист! (Рот, лоно — отвори в таємниче Нутро...)

■

Ось що несподівано вириває з темної гами Соловія — цирк. Цирк, — як дерзновенна гра із смертю, що щохвилини чатує на гравця, цирк з його кльовнськи-розсміяним трагізмом. І що ж таке є отой пірнальник у воду, як не задиристий кльовн, що змішить і дратує глядача, озираючи його з-під власних розкарячених литок? А хто є предок кльовна? Та, знову ж таки, дитина. Це вона, випадково й неминуче, хоч раз у житті, та натрапляє на цей дивовижний кут зору на світ — сторч головою. Це вона стихійно винайшла карнавальне поєднання в одному портреті: найблагороднішої частини людського тіла — з найнепристойнішою. Діти й кльовни — істоти лозино гнучкі, тому лиш їм доступно зиркнути на світ з-поміж власних ніг. Фізичних, а особливо духовних череванів, та поза завжди дратує. Люди, що втратили дитячу чистоту, ненавидять дітей, бо заздять зухвалості їхнього надхнення, їхньому нестримному кортінню порушувати встановлений порядок і творити його на свій смак, абсолютно не журачись, чи сподобається він комусь, крім самого творця.

А хто, згадайте, понад усе любить розмальовувати власне обличчя? Жінки вживають косметики, щоб виглядати принагідніше, діти ж і кльовни малюють обличчя грубо й енергійно, прагнучи прямо протилежної мети. Чим далі обличчя від свого реалістичного стандарту, чим воно кумедніше чи фантастичніше — тим краще й ... загадковіше. Прадревні ритуальні маски, обличчя пращурових богів, незчисленні варіації насмішкуватої кльовнської пики, людське тіло в трактуванні малярів-модерністів — то прояви старовинної й невмирущої традиції, і постійно вагітний нею Соловій породжує свої чудові творіння з дивовижною щедрістю. Гадаю, що якби він навіть і захотів догодити пересічному смакові, навряд чи це було б йому під силу, бо творіння його виходять не з розсудливої голови, а із зболілого материнського Нутра. Це аж ніяк не заперечує високого інтелектуалізму його роботи і повної професійної влади над виконанням задуму, але владу цю контролює найвища мистецька влада — влада обдарованости над обдарованим.

У цьому сенсі зрілий, майстерний мистець є невинною дитиною. З цієї психології, що в кожному мить своєї активності є захоплена гра, і виникає ота вражаюча серія, що зветься "Тисяча голів". Світ твориться наново. Те, що прийнято вважати за людське обличчя — надто викінчене, щоб збудити фантазію. Овальний, та й то дуже приблизно овальний, контур голови — оце і все, що мистець бере від зорової реальности. Решта — ненаситне, всмак, куштування безлічі примхливих варіацій на тему того, як могла б виглядати голова, якби творити її щоразу вперше. Усе це сприймається скоріш не як тисяча різних голів, а як тисяча автопортретів у різних настроях, як тисячоголовий Соловій, що задивився у якесь внутрішнє дзеркало. Блискавична мистецька рентгенограма найголовнішого чоловічого органу — голови — от що таке ті дивовижні голови. Соловій іде від традиції, започаткованої Ван Гогом, у якого квіти на шпалерах — не тло для персонажа, а його невід'ємне продовження, бо ростуть ті квіти прямісінько з людської голови, і є вони не що інше, як думки, що купчаться над своїм джерелом. Соловій, маючи за плечима безстрашну когорту геніяльних бешкетників від малярства ХХ сторіччя, грає за Ван-Гоговими правилами нову, сучасну гру: з тісного імпресіоністичного світу полів, річок, неба, моря, будівель — у безкраї краєвиди людської психіки.

Голова: то сліпучий вибух барв у куточку правої півкулі; то три райдужні меридіани опояском темного овалу; то хаотично фарбована площина, де згубилися аж дві пари очей: одні, розсунуті бозна як далеко, й інші, що зручно й природно вместилися в ...ніздрях, і мабуть, обнюхують бруньку, розтерту... на пальцях?.. та ні, просто на обличчі, на аркуші!; то темний злиток у темряві, що

на ньому грають лиш кілька світлих відблисків, але й їх досить, щоб зрадити поетичну таємницю: злиток — золотий; то весело ошкірені, сліпучо білі жіночі зуби, що вп'ялися у сандвіч, а навколо цього фотографічного коляжу — розпатрошена копиця грубо й весело намальованого, кльовнського волосся; то ніс, що з'їхав на вухо; то подвійні губи; то темна маса, розпанахана навпіл блискавкою кольору; то три білясті конопляні віхті, що негайно творять з кольорової плями бровасто-вусате обличчя, — словом, уся оця злива надхнених безумств, перед якою сидять спантеличені цінувальники мистецтва, зрозумілого, як двічі два (сидять і тортурують свій мозок разом із зледащеною душею, аби хоч щось зрозуміти, хоч за найтоншу рятівну ниточку вхопитись), — та усе ж воно так просто, зрозуміло й радісно, як двічі два, коли воно дорівнює пів бублика плюс птах у небі плюс світ догори ногами й очі в ніздрях! Отямся, глядачу, від душевного сну, і ти побачиш перед собою тисячу віддзеркалень власного обличчя в ті хвилини, коли ти не нудний шукач моралі в мистецькій грі, а весела чи сумна, однак щира людина, з головою і з усім строка-тим життєвим мотлохом, яким вона набита. Хай бетоново-неза-перечними здаються тобі твої смаки — стримайся відкидати те, що їм не відповідає, зроби крок назустріч мистцеві — нагородою тобі стане деяке ускладнення твого духовного життя, що не так уже й погано. Бо воно все більше ускладнюється в навколишньому світі, і для тебе є ризик опинитися в далекому хвості культурного розвитку, якщо інтернаціонально визнані мистці не знаходять у тебе визнання національного. Бо не завжди соловей мусить домагатися успіху в слухача — часами й публіка ризикує бути заслужено освістаною іронічним солов'єм.

Соловій. Такий покищо нечастий в українському мистецтві (й такий для нього життєво потрібний) тип мистця — стиліст, аристократ смаку, безкомпромісно-незалежний шукач краси. Соловій, з його кольористичним лінеарним шалом, з його тисячею голів, тисячею дитячих "чому", тисячею щебетів, тисячею смачних поцілунків у самісінькі губи буттю, в яких сексуальна пристрастність так чудернацько сполучилася з дитячою чистотою, — чолом тобі, тисячочолой.

ПІВСТОЛІТТЯ ОУН (1929-1979)

Василь Маркусь

Історичні рухи широкого масштабу часто мають скромні початки. Офіційна історія Комуністичної партії Радянського Союзу, що сьогодні тримає в своїх лабетах сотні мільйонів людства, веде початок цієї організації з підпільної наради дев'ятох російських і єврейських учасників на нічим не визначній нелегальній квартирі в Менську 13-15 березня 1898 року. Антипод цієї організації на Україні, Організація українських націоналістів (ОУН) була покликана до життя на напівлегальному конгресі українських націоналістів, що проходив 28 січня — 3 лютого 1929 р. в непомітному віденському готелі на Кантштрассе. 32 учасники цих законспірованих зборів стали членами нової організації, прийнявши вчисто приречення, та обрали своє керівництво, т. зв. Провід українських націоналістів (ПУН) з полковником Євгеном Коновальцем на чолі. Заснована тоді організація залишила тривку печать на бутті і змаганні української нації за своє повноцінне життя на протязі останнього півсторіччя.

ПРИРОДА ОУН

Організація українських націоналістів була задумана як нова формація, відмінна від доти наявних на еміграції і на українських землях політичних партій. Проти визначення ОУН як партії її засновники і речники послідовно боронилися, бо з партіями вони пов'язували все негативне і безуспішне в українській визвольній політиці. Партії — в очах націоналістів — на еміграції й на рідних землях були здискредитовані.

"Організація" була тим новим, майже магічним для adeptів ОУН словом, що становило альтернативу до партійної політики. ОУН іноді називано понадпартійною організацією, але ніколи міжпартійною. До ОУН належали особи, які або не мали організаційного зв'язку з наявними партіями (безпартійні), або від них

відійшли. Виключалося подвійне членство в Організації (великою літерою) й інших партіях.

Через такий організаційний принцип і через те, що ОУН прийняла виразну ідеологію і програму, які не були спільним знаменником для кількох партій, а характеризували тільки нову формацію, — ОУН силою факту стала *партією*, як і інші. В умовах революційної боротьби при наявності легальних партій, як і пізніше, коли ці партії відсунулися від активного політичного життя (радянська і німецька окупація), ОУН ще могла претендувати на те, що вона відмінна від інших політична сила, тобто не звичайного партійного типу. Але на еміграції, коли її членство і дія на 90 відсотків були залегалізовані, а характер її діяльності став таким самим, як і в інших партіях (починаючи з таборових "республік"), ОУН у всіх трьох її відмінах стала більш чи менш радикальною партією чи партіями. Напр., у характері дії й ідеологічній насиченості чи пропагандивній динаміці не було ніякої суттєвої різниці між ЗЧ ОУН, ОУН-м і Українською революційно-демократичною партією, хібащо остання не спромоглася розбудувати мережі служби безпеки.

ОУН більше, як інші політичні формації, визначає себе як *рух*. Здебільшого "рухи" творять сильні ідеологічні партії з метою змобілізувати навколо себе маси прихильників, симпатиків, однодумців, які, щоправда, не допущені в "свята святих" — організацію, партію, але їй сприяють. Така організація намагається оформити інституційно "рух" утворенням споріднених, сприяючих і контрольованих нею організацій, напр., суспільних, професійних, культурних, молодіжних, жіночих, і т. д. Це проявляється у т. зв. *організаціях фронту*. (Є подібність у назві й складі Визвольного фронту ОУН та т. зв. національних, об'єднаних, народних "фронтів" при компартіях!) Але такі контрольовані організації мають іноді й демократичні партії, не називаючи їх "фронтом" і, звичайно, без такої інституційної всеохопності.

Іноді ОУН визначалося як організацію елітарного типу в протизага до масових партійних організацій. Гадаю, що відповіднішою назвою була б організація селективного членства, аніж елітарна, хоч ідеолог українського націоналізму вимагав, щоб до ордену (а ОУН таким мала амбіції бути!) належали "луччі люди". Фактично ОУН добирала своє членство за вимогливішими критеріями функційності, не обов'язково політичної культури, знання чи досвідченості. Хоч ОУН боронилася проти небезпеки стати "масовою" організацією, проте в певних умовах — під час німецької окупації, у таборах переміщених осіб чи подекуди в країнах нового поселення — ОУН такою ставала. Поза тим, масового характеру, зокрема ЗЧ ОУН, надавали їй фронтові

організації та масові виступи, як також виникнення типового явища при впливових політичних організаціях — т. зв. попутників (поплентачів).

Виняткового статусу ОУН (на відміну від партій) міг надавати її нелегальний характер у різний час і в різних обставинах дії, а також революційна природа її дії (стратегія і тактика революції). Революційних партій на еміграції ми не мали, за винятком УРДП (з назви!), але революційна ОУН існувала. Проте, вона на еміграції вже в 1930-их роках втратила характер революційності, а після Другої світової війни всі три відламки ОУН перестали бути революційними. (Доречно й самі бандерівці відкинули додане до своєї назви "р" — ОУН революціонерів).

Немає єдиного незмінного поняття і політичного явища ОУН за весь час її історії; є лише його варіанти, іноді досить відмінні. Вже від самого початку була "крайова" ОУН, складена з молодшого покоління, наставленого на безпосередню революційну дію і критичного до "еміграційної ОУН". Остання, складена з дещо старших кадрів, дивилася на революцію з іншої, більше політичної перспективи, аніж "крайовики". Здається, між тими й тими об'єднавчим чинником була особа полковника Коновальця, що й усувало якийсь час небезпеку розколу між двома варіантами.

Дві течії визначилися ще сильніше після розламу в 1940-41 рр. як дві паралельні ОУН: бандерівці продовжували крайову, радикальнішу лінію, а мельниківці — поміркованішу, доктринерську. В лоні бандерівців зарисувалися згодом два крила — прогресивне і радикально-донцовське. Перше, покликаючися на досвід підрадянської дійсності, бажало відійти від доктринальної ортодоксії, а друге добачало в цьому зраду націоналістичної ідеології. Перші покликалися на потребу рухові еволюціонувати, на т. зв. позиції крайової ОУН, які були прийняті на Третньому великому надзвичайному зборі ОУН в Україні в серпні 1943 року, а другі — на потребу зберігати ідеологічну чистоту. У 1948 р. вперше, а остаточно в 1954 р. ці два крила інституційно оформилися в окремі ОУН — ЗЧ ОУН і ОУН закордоном.

Таким чином під однією назвою сьогодні діють на еміграції три ОУН: 1. ОУН під проводом полковника А. Мельника (+ 1964), іноді названа "солідаристами"; цей малозрозумілий епітет був згодом усунений; 2. Закордонні частини ОУН (бандерівці), чисельно і впливами найсильніша і найдинамічніша група і 3. ОУН за кордоном (популярно "двійкари"), що оформилася з опозиції ЗЧ ОУН в лютому 1954 р. в наслідок політичних, ідеологічних і персональних розходжень. Крім цього, є ще "незалежні оуністи", які так себе називають, зберігаючи пієтет до міжвоєнної ОУН і не включаючися до жадної з теперішніх формацій. Є ще оуністи

донцовського типу, які закидають ЗЧ ОУН, тепер під проводом Я. Стецька, що й вони відійшли від націоналізму Донцова.

Всі три формації на еміграції — сьгодні організації партійного типу. ОУН в Україні до половини 1950-их рр. існувала як підпільна організація разом з УПА, майже чверть століття не виявляє організованої дії під цією назвою. Окремі члени й одностайні цієї організації напевно продовжують тяглість ідей ОУН, але сьгоднішній рух опору в Україні 1960-70-их років ведеться в інших формах.

ДО ГЕНЕЗИ ОУН

Процес виникнення ОУН наприкінці 1920-их рр. надзвичайно цікавий і становить повчальний модель політизації суспільства. ОУН виникла як: а) реакція на програні Визвольні Змагання 1917-21 рр., вину за що складено на демократично-ліберальні й соціалістичні партії, та б) як відгук на подібні радикальні рухи проти статус кво (політичного, ідеологічного і соціально-економічного) серед інших народів Осередньої й Східньої Європи. Переможні тоталітарні рухи і монопартії фашизму чи нацизму в 1920-30-их рр. могли надати додаткових спонук і зразків, але вони не були безпосередніми зразками для ОУН.

Суспільно-політичний і психологічний клімат 1920-их рр. був ідеальним для виникнення таких інтелігентських і молодіжних радикальних правих груп, як і для аналогічних революційно лівих. В цьому процесі й атмосфері відбився ще й комплекс протиставлення "батьків і дітей". В українському середовищі такими організаціями були Група української націоналістичної молоді в Празі, Легія українських націоналістів у Подебрадах (Чехія) і Союз української націоналістичної молоді у Львові з їх місцевими клітинами та поодинокими розпоршеними членами. Формациєю, що не зв'язувала себе спеціально з молодими чи старшими, була Українська військова організація, яка поєднувала традицію Визвольних Змагань 1917-21 рр. та нову форму боротьби проти польських окупантів.

Саме з кадрів цієї організації та її молодшого доросту в Галичині вийшла ініціатива нового руху шляхом об'єднання з молодіжними націоналістичними організаціями. Це здійснювано на двох підготовних конференціях у Берліні (1927) і Празі (1928) і остаточно на віденському конгресі 1929 р. Ідеологічні групи прийняли досвід і тактику боротьби УВО, а діячі останньої, після багатьох дискусій, вирішили стати політичною формациєю з революційними завданнями, а не лише військово-терористичною. Це дало можливість включитися до нової організованої системи тим прихильникам військової дії, які не в усьому поділяли нову

ідеологію. Те, що частина членів і кадрів УВО в зв'язку з цим не влилася до новоутвореної ОУН, з погляду динаміки боротьби не мало вирішального значення. Багато елементів УВО і так поступово деактивізувалися в силу змінених обставин: старіння кадрів, безперспективність збройної боротьби і репресії ворога, привабливість т. зв. органічної праці, що давала безпосередні, хоч і скромні здобутки.

"Ідеологізація" УВО, видається, значною мірою уможливила продовження революційної настанови в Західній Україні, бо до нової організації влився, з одного боку, попередній досвід, а з другого, свіжа молодеча динаміка. Без УВО ОУН не могла постати такою, як вона була, бо провідні кадри з УВО були досвідчені і авторитетніші.

Постання ОУН слід уважати процесом поступового інтегрування тодішніх груп і дій при скристалізуванні спільної ідеологічної платформи і довкола провідних людей, що вже діяли на попередньому етапі боротьби. Ішлося, отже, про новий етап боротьби і про нову форму організації, але утворену на базі випробуваних форм дії, ідейних настанов і людей, що стали сильними каталізаторами нового руху.

Дальший розвиток ОУН, зокрема в першому десятиріччі її існування і головним чином на рідних землях, відбувався під знаком рекрутування нових молодих кадрів. Лише винятково до ОУН включалися нові люди з середньої генерації. Звідсіль, вже від початку існування ОУН були присутніми в ній зародки конфлікту між "крайовиками", людьми в акції, та еміграційними політиками, згідливо називаними деким "каварняними революціонерами".

В умовах боротьби й радикалізації української політичної думки й дії ОУН в 1930-их рр. зросла на основну силу українського суспільно-політичного життя в Західній Україні і на еміграції (також і серед заробітчанської еміграції за океаном — через легальні прибудівки). Саме своєю радикальністю й участю в практичних акціях вона відтягла українські маси від протилежного радикального табору — комуністів, які, за винятком Закарпаття і частково еміграції в Канаді, майже повною втратили впливи, які вони мали в 1920-их роках.

ІДЕОЛОГІЯ

"Ідеологія" стало магічним словом для зачинателів і послідовників ОУН, сакраментальнішим, як партійні "програми" для партій доби революції. Ішлося не стільки про те, який — у конкретних формах — державний і суспільно-економічний устрій націоналісти проектують, скільки про те, на яких ідейних, філософських і світоглядних основах вони стоять. Ішлося про

секулярну релігію і догми насамперед. Серед провідного активу, либонь, було чимало прагматичних людей, що не визначали свою практичну діяльність у всьому ідеологією, але спрямування в цей бік було дуже помітне. Це виявилось головне серед групи, яка влилася до ОУН з Легії українських націоналістів, як також серед ідеологічно наставлених молодих націоналістів у Галичині. Ця течія постійно зростала під впливом Дмитра Донцова і його "Вісника". Вистачить тільки прочитати постанови Першого конгресу українських націоналістів. У них найважливішими вважалася не політична програма, а ідеологічні тези. На ці тези, як пишуть учасники конгресу, й витрачено найбільше часу (див. С. Ленкавський у збірнику: "Євген Коновалець і його доба". Мюнхен, 1974, ст. 411). Згодом саме цими постановами і їх популяризацією виповнено вишкільну діяльність членів і юнацтва ОУН.

Вплив ідей Д. Донцова і його способу думання на ОУН був найпомітніший. Усі інші "ідеологи", чи то на еміграції (Ю. Вассян, Д. Андрієвський, М. Сціборський й ін.), чи на Україні (І. Габрусевич, О. Зибачинський, Я. Стецько, В. Янів) стояли в тіні Донцова або були під його сильним впливом. Донцов своїм інтелектуальним діяпазоном і силою вислову домінував. Якою мірою це перешкоджало нормальному визріванню націоналістичної думки, бо його ідеї і фрази приголомшували й магнетизували його послідовників. Їх треба було вивчати, декламувати, проповідувати, а не дискутувати, брати під сумнів. Своєю ерудицією Донцов імпував більшості, яка прагнула нових відповідей, догм і правд. Через нього і в його версії молоде покоління довідувалося також про стан світоглядкової думки на Заході. Мало хто завдавав собі труда вивчати з першоджерел Шопенгауера, Ніцше, Моррасса, Шпенглера чи Достоєвського. Навіть Леніна не читали українські революціонери з ОУН, а вдоволялися вирваними цитатами, принагідно розкинутими в писаннях українського "філософа-царя" Донцова. Критика українських ліберальних і соціалістичних теоретиків М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського теж відбувалася на підставі думок і цитат, просіяних на решеті Донцова.

Замість того, щоб подавати компендіум головних тез націоналістичної ідеології, зформульованих під вирішним впливом Донцова з 1930-их рр., може корисніше буде вказати на кілька її основних рис.

Націоналізм як ідеологія чи доктрина намагався дати відповідь на всі питання буття, історії, суспільного розвитку і духовного вияву спільнот та одиниць. Навіть сфера релігії не була респектована як автономна, бо в Донцова і його послідовників пробивалася власна інтерпретація не лише християнських засад

моралі, але й богословських правд.

Не зважаючи на культ сильної індивідуальності, це все ж таки була колективістична теорія суспільства. У ній людина як така мала другорядну вартість, за винятком сильних індивідуальностей, провідників, які мали право керуватися іншим моральним кодексом, аніж звичайні смертники. Місця для індивідуальної свободи малих і звичайних людей у цьому кодексі не було. Рядова людина здобуває найвищий ступінь свободи (самовиявлення) лише в збірній-нації, підпорядковуючися її імперативам так, як вони визначені ідеологією.

Двом інтелектуальним і практичним настановам — раціоналізмові й позитивізму — оголошено війну. Антиподом до них є емоційно насичена вольова настанова, віра без раціональних основ. Сильне "хочу" має заступити прагматичний реалізм. Культ сили, боротьби за існування, творчої динаміки, природність революційного, а не еволюційного процесу впливають з самого онтологічного поняття світу і розвитку. Історія і спільнота (нація, рід) мають не лише природно-органічні пов'язання "покоління", "кровної єдності", але й містичні зв'язки, які межують з поняттям трансцендентального.

У логіці і практиці усувається релятивізм; його мають заступити абсолютні правди. Саме в цьому пляні абсолютних правд твориться і мораль, т. зв. націоналістична мораль, до речі, цілком релятивна і суб'єктивна. Макіявеллі з його постулатом "мета освячує засоби" піднесений цією ідеологією на п'єдесталь апостола нової етики. Все це ще було підсичене історичною романтикою, уславленням традицій і месіанізмом. (У цьому останньому здобув пальму першости уенерівський націоналіст Юрій Липа.)

Виникає питання, як сильно ідеологічний багаж важив над практичною роботою та наскільки він визначав політичні рішення й концепції. Існує небезпека перецінити чинник ідеології, бо нам досі відоміші публіцистичні писання й сформульовані документи (програма, декалог, вишкільні матеріали ОУН), аніж документальне зафіксування політичних процесів в самій ОУН. Бракує доброї політичної мемуаристики. Корисний виняток становлять деякі матеріали в уже згаданому збірнику "Євген Коновалець і його доба" та поява праці, — так би мовити, з другого боку, — Данила Шумука "За східнім обрієм" (Париж-Балтімор, 1974). Об'єктивно відповісти на це питання важко, а, мабуть, і не може бути загальної відповіді, бо на практичну політику й рішення впливали час, обставини, особистості й сам досвід, набуваний нелегко тими ж людьми і групами. Здається, можна ризикнути припущенням, що частина ПУН-у в своїй політиці намагалася давати перевагу реалізму над ідеологічною чистотою. Під час

війни обидві фракції чули себе менше зв'язаними з доктриною, хоч декларативно платили данину підкресленій націоналістичній ідеології, а особливо було їм важко звільнитися від її фразеологічного баласту.

Щодо ОУН бандерівців, то відомо, що вони перейшли від 1942 р. ідеологічну й політичну ревізію, виразним виявом якої був Третій великий надзвичайний збір ОУН в серпні 1943 р. Постанови цього збору позначаються чималим відідеологізуванням ОУН. Цей процес завершився в умовах підпільної боротьби ОУН-УПА після 1945 р. Промовистим висловом цього були писання П. Полтави, О. Горнового й інших.

Лінією відідеологізування ОУН і націоналізму пішли опозиційні кола в ЗЧ ОУН, спершу згуртовані довкола Закордонного представництва Української Головної Визвольної Ради в кінці 1940-их рр., а в 1950-их рр. в ОУН за кордоном. У міру загрози зростання опозиційних тенденцій у ЗЧ ОУН, Бандера (прагматик з природи!), реагуючи на прогресизм і ревізіонізм опозиції, сам відштовхнув ОУН на цупкіші ідеологічні позиції; дехто з його прибічників готовий був повністю повернутися до донцовського націоналізму. З того часу писання Донцова прикрашають щораз частіше сторінки бандерівських видань. Але це була вже лише бліда тінь колишнього ерудита Донцова з "Вісника". Продовжує цю лінію менш ефективно, та без того інтелектуального потенціалу теперішній голова проводу ЗЧ ОУН Ярослав Стецько.

Цілком "скотилася" з ідеологічних засад інтегрального націоналізму опозиційна група — ОУНз, яка поза назвою і спільним минулим має мало що спільного з ним. Її націоналізм — це радше програма боротьби за визволення української нації й утворення самостійної держави, як це розуміють на Заході, головне в англосаксонському світі.

ОУН мельниківців, будучи в суті консервативною силою, за останні двадцять років не додала нічого істотного до ідеології ОУН Коновальця, але й не відкинула з неї багато відкрито, хібащо промовчуванням авторитарних перенаголошень 1930-их років. Ця ОУН також не канонізувала Донцова, хоч би й тому, що той знайшов собі природніших послідовників і звеличників у радикальній ОУН бандерівців. Проте, й ця ОУН залишилася декларативно й фактично ідеологічною партією, непомітно еволюціонуючи в бік поміркованого націоналізму (пор. тези і резолюції III-VII-ого Великих зборів цієї організації). Наскільки істотною залишилася ідеологія для цієї організації, свідчить те, що коли ОУНз відкрито заатакувала в 1950-их роках ідеологізм бандерівців, публіцисти ОУН мельниківців солідаризувалися в його обороні з ЗЧ ОУН.

"Інтегральний націоналізм", як уже сказано, не був українською монополією, але знаком доби поверсальської Європи. Джон Армстронг, сумлінний дослідник українського націоналізму, знаходить до цього більше виправдання, як дехто з українських критиків. Ось що він пише:

Інтегральний націоналізм був певною гарячкою, яка в повоєнну добу (після 1918 р.) схопила увагу генерації деяких найактивніших елементів на Україні, але в українській нації це можна легше зрозуміти і виправдати, аніж у деяких інших, що мали більші можливості для самовияву через розвиток правової держави ["Ukrainian Nationalism". Нью-Йорк, 1963, ст. 28].

Можна сумніватися, чи Армстронг покликався б на ці "полегшувальні обставини", якби йому довелося оцінювати ідеологічну ситуацію в крайній ОУН у наш час.

РЕВОЛЮЦІЙНА ДІЯ

Револуція, як і ідеологія, стала догмою для ОУН. Назва "революційна ОУН" для одного її відламу в 1940-их роках була тавтологією, бо революційність вміщувалася вже в самій назві організації. Однак, щоб підкреслити свою легітимність, одна частина уважала себе "законною" і "матірньою", а друга привласнила собі назву "революційної" (що є такою своєрідною легітимністю у противагу до тих, що, мовляв, "зрадили" революцію). Відійти від революційности було майже тотожним з зрадою націоналізму.

Але цей позов і змагання, хто більші революціонери, почалися не від 1940 р. і не від Другого великого збору в Кракові. Різне розуміння революції мали й провідні кадри ОУН на еміграції і в Галичині вже на початку 1930-их рр. Складається враження, що за ідеологією та теоретично-доктринерськими дискусіями розмірно мало часу й уваги присвячувано питанням тактики й стратегії революції (хоч цих висловів уживано часто!). Це особливо дивує, бо в особі Коновальця ОУН мала за свого провідника насамперед стратега. Але видається, що й він не вмів свої думки належно спопуляризувати або вони не доходили, куди було треба.

Читаючи те небагато, що написав сам Коновалець, і те, що написано про нього, можна прийти до висновку, що його поняття революції було ширше, аніж лише дії превентивного, відплатного чи мобілізаційного терору. Коновалець розглядав революцію як довгий, всеохопний і насамперед політичний процес, у якому повинні стосуватися різні методи (включно з терором). Однак принципним прицілом революції для нього була підготовка кадрів і мас, організування власної сили, холодне калькулювання втрат і здобутків боротьби. Коли це останнє затрачувалося, то

перемагала концепція "революції для революції" чи т. зв. перманентної революції, яка ані не була реальною, ані не виправдовувала себе з погляду балансу втрат і здобутків.

Революційні дії, ведені ОУН у Галичині в 1930-их рр., мали виховно-мобілізаційне й символічне значення для дальшого наростання революційного процесу. Але не певно, чи це балоансувало втрати в формі відсунення кількох сотень найактивніших ідеалістів польськими поліційними органами від активної боротьби. Це питання вимагало б дальшого заглиблення.

З другого боку, теж через брак об'єктивного опрацювання, не збираємося визнавати рацію за еміграційними критиками культури революції на батьківщині. Можна б тут заризикувати припущенням, що коли б не розгром Крайової екезекутиви ОУН поляками в 1934 р., до розламу в ОУН на тлі розходження щодо революційної тактики і ментальности між еміграцією і Україною, могло б дійти раніше, ніж 1940 р., коли це сталось. Важливо ствердити, що вже за Коновальця багато поважних революційних починів відбувалося на терені безпосередньої дії ОУН поза його відомом. Це ставалося й після нього, коли провід і кадри на місцях територіяльно, а тим більше оперативно і концепційно ще більше віддалилися одні від одних. У час війни і німецької окупації України цього не сталось в ОУН бандерівців лише тому, що цього роздвоєння не було: заарештовані члени проводу бандерівської ОУН, включно з самим Бандерою, не мали тоді ніякого впливу на розвиток подій і боротьби в Україні.

Але це роздвоєння виникло по війні в рамках того самого руху. Конфлікт з ЗЧ ОУН і взаємини цієї організації з крайовою ОУН загострилися саме на тлі ідеологічних і тактичних розходжень між батьківщиною і еміграцією. Скерувати боротьбу тих, хто є в безпосередній дії, з відносно безпечного запілля і без повного знання умов і атмосфери, чи то в напрямі активнішому чи стриманішому, не завжди вдається. На фронті конвенційної війни це може бути правом, але в підпіллі стає безглуздом, і навіть неетичним. Накази про ліквідацію чи продовження збройної боротьби УПА на Закерзонні в 1947 р., про рейди одних частин на Захід, а інших в Україну, про тактику і пляни, як і коли продовжувати дії в Карпатах, не могли приходити з Заходу. Все це було вирішуване людьми на місці. А якщо закордонні керівники намагалися накинути свою волю, протилежну до поглядів учасників і провідників підпілля, це напевно зустрічалося з запереченням. (Якоюсь мірою те саме стосується і до політичних позицій чи ідеологічного спрямування.) Коли підпільно-збройна боротьба в Україні припинилася в половині 1950-их рр., Бандера думав ще про її інспірування з-за кордону. Але це не було можливим, і в цьому зусиллі Бандера-революціонер мусів поступитися перед

Бандерою-реалістом. Можна сказати, що це було найбільшою поразкою його революційної провідницької кар'єри.

ЗЧ ОУН перестали бути революційною організацією з моменту, коли розійшлися з крайовою ОУН. Можна образово сказати, що із Степаном Бандерою зійшов з кону історії ОУН останній революціонер. На еміграції не твориться нічого, що хоч би найменшою мірою нагадувало дії Палестинської визвольної організації, Ірландської Республіканської Армії або революційної організації басків.

Є натомість колишні оунівці, що сьогодні стали суспільними діячами, журналістами, пропагандистами української справи, дехто навіть "каварняними революціонерами". Не лише немає ОУН з традиційним її змістом, але можна поставити питання, чи існує на еміграції й український націоналізм у розумній стилі життя, психологічної настанови, відваги і посвяти, як це було в 1930-40-их, а може ще в 1950-их роках?! Спостерігаємо творення типу суспільного менажера, апаратника — чимраз меншого інтелектуального й морального калібру, людини, що живе на "етаті" організації. І є на еміграції націоналістичні політичні партії з меншою чи більшою політичною культурою, апаратом і деклярованими програмами, партії, що мало чим відрізняються від інших партій.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ДОСВІД І СТИЛЬ

Політичні рухи і їх організації оцінюються не лише успіхами чи неуспіхами у їх змаганні за владу (у випадку українських політичних сил — за визволення проти чужих панівних режимів), але й за критерієм, як вони вміють будувати державу чи хоч би її ерзац у формі суспільного життя. Хоч боротьба з окупантом була основною метою ОУН, організація доцінювала легальний сектор і намагалася на нього впливати та брати в ньому участь. Щоправда, це був так званий "допоміжний фронт", який мав служити головній меті — державно-політичному визволенню. Ота функційність суспільного сектора, включно з церковним, меншою чи більшою мірою характеризувала підхід ОУН (різних розгалужень і в різних періодах) до нього. Не визнавалося при цьому автономії суспільної, економічної чи духово-культурної діяльності.

У 1930-их рр. на західноукраїнських землях ОУН мала розмірно малий вплив на цей сектор. Через те, що він був доволі сильно розбудований та абсорбував багато національних енергій і ресурсів, ОУН намагалася зробити власну оцінку його ролі й вартостей. Тоді висунуено ідею про перевагу революційної дії перед т. зв. органічною роботою і, очевидно, підпільної дії перед

легальною, "реальною". Партійне життя, як воно було відоме в Галичині чи на Волині, й участь у виборах до чужих парламентів не були істотними; "органічна" й "реальна" дія могла вважатися навіть шкідливою, бо вона присипляла чуйність і демобілізувала маси.

У цих психологічних умовах актив ОУН у суспільному секторі був справді активний лише в організаціях молоді, що вважалися резервуаром для рекрутування членства та людських кадрів для ОУН. Кадри ОУН також належно оцінювали масову освітню працю, тому що вона сприяла націоналістичному освідомленню й готувала молодь до практичної дії. ОУН навіть ініціювала з цієї причини певні освітні заходи ("Самоосвітник", Виклади ім. П. Могили у Львові тощо).

Натомість професійна освіта, студії вищого рівня для членів ОУН не були належно цінені. Подеколи чулися зауваження: "Фахівців зможемо знайти і з-поміж чужинців! А нам треба здобути державу!" Так само чужою для оунівців, якщо може й не шкідливою, була концепція українського суспільного життя під Польщею як своєї "держави в державі". У наслідку цей період дав малий досвід суспільної праці для кадрів ОУН в Західній Україні, хоч на місцях участь молодого активу і рядового членства в кооперативному чи просвітянському житті була помітною.

На еміграції в 1930-их рр. ОУН звернула більшу увагу на організацію мас, бо це була база її впливів і матеріальної підтримки. ОУН опанувала студентські організації і заснувала ряд легальних організацій під своїм впливом у Німеччині, Франції, Бельгії, Канаді, Америці, Бразилії й Аргентині. Ці організації поживали громадське життя, змобілізували особливо робітничі маси довкола національної ідеї та внесли фермент в українську суспільну думку і дію.

Роля ОУН напередодні і під час Другої світової війни у суспільному секторі була складніша і відповідальніша. Ідучи в хронологічному порядку, варт указати на короткотривалий епізод майже державного будівництва ОУН на Закарпатті в 1938-39 рр.

На початку ОУН не була найсильнішим чинником у відродженні цієї найменшої й відсталोї галузки українського народу. Але вона вибилася на головну динамічну силу вже в самому процесі творення карпато-української державности. Поруч місцевих членів ОУН, яких було порівняно небагато, головну роль відіграли закордонні націоналісти, вислани ПУН-ом, а також ті, що прибули нелегально з Галичини "будувати Україну".

Завдяки ОУН, на Закарпатті швидко поставлено суспільно-політичну і пропагандивну мережу політичного життя. Члени ОУН також створили парамілітарну організацію "Карпатська Січ", яку однак не доведено в силу об'єктивних умов до стану належної

боездатности проти потенційних агресорів. "Карпатська Січ", при всьому героїзмі її кількох сот дійсних бойових членів, була скоріше зав'язком війська, символом, аніж дійсною армією.

ОУН мала певний стосуюнок і до політично-державного процесу через свої впливи в "Січі", пропагандивному апараті, в оточенні голови уряду о. Августина Волошина та серед молоді. Під сильним впливом та за порадою чинників ОУН утворено єдину політичну організацію — Українське національне об'єднання з єдиним списком кандидатів до сеймових виборів. Сам список був досить збалансований щодо минулого партійного обличчя кандидатів, але факт виключення альтернативних кандидатів говорить за себе. Чинники ОУН постійно встрявали в дії державно-урядових органів, а в провідних колах ОУН носилися з думкою державного перевороту проти уряду Волошина.

ОУН (спочатку одна, а потім обидві) намагалася подібно діяти і в системі Українського центрального комітету в Кракові. Тут її впливи не були вирішальними, насамперед тому, що рамки УЦК не дозволяли розгортати політичну дію, а подруге, тут фахівці суспільної діяльності були незаступні. Крім того, кадри ОУН готувалися до чисто політичних акцій у передбачуваних подіях на Україні.

Куди важливішою була роля ОУН у формуванні політичних репрезентацій, що могли стати партнерами для німців у їх українській політиці: Українського національного комітету в Кракові, Української національної ради у Львові, а далі київської Української національної ради. За двома першими стояла ОУН бандерівців, за останньою — мельниківці. В цьому контексті треба розглядати й утворення Тимчасового державного уряду у Львові та акт 30 червня 1941 р. Ініціаторами цього були бандерівці, та й формально "акт відновлення державности" був проголошений (в імені Українського народу), але однією ОУН.

Нема сумніву, що за цими спробами формувати ширші репрезентації крилася тенденція випередити політичних противників, щоб контролювати майбутні державно-політичні органи, але була в ініціаторів також настанова творити доконані факти супроти домінантного чинника в Україні — Третього Райху.

Коаліційна політика ОУН бандерівців у краківському і львівському випадках, як і самі методи, стиль та персональний склад уряду, а головне настанова, що все це радше потрібне назовні як фасада, бо за всім і так стоятиме організація, — все це може бути предметом речевої критики. Саме питання доцільності і вчасности акту 30 червня — справа принципового значення; з погляду ОУН, однієї чи другої, такий акт мусів бути здійснений. З перспективи того, що і як сталося, уряд Я. Стецька і проголошення відновлення державности виглядали радше на нашвидку

імпровізовані акти, хоч у тому було багато відваги, щирости й сприту, яких часто бракує нашим легалістам. Очевидно, при іншому розвитку подій після 30 червня 1941 р. ми всі були б інакше розцінювали цей акт, а дії провідних членів ОУН Бандери були б уважали за видатну державну дію, нехай і аматорську, але не гіршу від початків діяльності Української Центральної Ради чи Директорії.

Можна було це зробити краще, фаховіше і політично відповідальніше. Тільки кадри ОУН для цього не мали досвіду і не були наставлені до іншої політики. Чи інакша реалізація акту відновлення державности, як також виступу Української національної ради в Києві (включно з участю конкурентної ОУН та притягненням задовільних партнерів до коаліції) могли змінити напрям подій? Мабуть, ні, але німцям було б важче підпорядкувати собі легальний сектор життя на Україні. Підтрим такої політики українськими масами був би суцільніший і, врешті, залишився б світлий неконтроверсійний акт ще однієї спроби державотворчої дії новітнього українства.

Але це могло статися лише при активній поставі інших політичних сил — західноукраїнських та еміграційних. Тимчасом вони тоді в більшості скапітулювали і перейшли або в "приватне життя", або в суспільно-господарський сектор, залишаючи політику обом ОУН. Тим то вони зарівно несуть свою відповідальність за прогріхи, недомагання, імпровізацію, аматорщину політичної дії ОУН, яку вони сьогодні критикують.

Новий період діяльності обох ОУН на еміграції після 1945 р. і їх суспільний досвід також заслуговує на увагу.

Спонтанне охоплення маси втікачів, оборона їх від насильної репатріації, а згодом широка самоорганізація в т. зв. "таборових республіках" — це великою мірою заслуга кадрів ОУН, більше ЗЧ ОУН, як мельниківців, але не виключно їх. Тисячі інших суспільних діячів з різних політичних і неполітичних середовищ і організацій і різного територіяльного походження, а значною мірою люди з апарату краківського і львівського комітетів, внесли свій вклад у цю першу спробу виразного інтегрування політичної еміграції в суцільну українську спільноту.

Було гірше, коли в 1946-50 рр. ОУН, головне бандерівська (ЗЧ ОУН), почала вважати тих понад сотню таборів з понад 250 тисячною масою емігрантів-неповоротців за експериментальний терен свого вміння будувати державу. Ідеалізму, енергії й працьовитости тим людям не бракувало. Вони при цьому й багато чого навчилися, і в більшості могли стати добрим матеріалом для суспільної й адміністративної системи. Без цих людей годі було збудувати те, що зроблено, у майже всіх ділянках. Але тенденція все опановувати, керувати з підпілля, використовувати для

політики націоналістичних партій не лише спричинила багато труднощів у функціонуванні внутрішньо-автономного життя української еміграційної громади, але й створила небезпечний модель політичної дії й керівництва — подвійну владу, паралельні канали інформації й доручень, ставлення органів відкритої, виборної, громадської структури перед dokonаними фактами, створеними прихованою системою. Явище внутрішніх груп інтересу, що інспірують, контролюють, впливають, а навіть використовують громадську чи й державну структуру, — нормальне в сучасному суспільстві. Ненормальним в умовах української еміграції було те, що тут ішлося не про кілька різних груп інтересу, які могли одна одну зрівноважувати, неутралізувати і взаємно контролювати на засаді fair play, а про дуже сильне, подекуди монопольне ядро, яке контролювало суспільний сектор, а почасті навіть паразитувало на ньому.

Опанування партіями певних установ чи організацій, цілком з не політичними цілями, підпорядкування адміністрації таборів, усування з неї політичних противників, навіть якщо вони під кутом функційности тих установ могли бути вартісними, а потім у висліді — творення паралельних установ з тими ж цілями і характером лиш під впливом іншої групи — є важкою гіпотекою, що обтяжує насамперед ЗЧ ОУН, але не вільні від того й мельниківці.

Тут не місце аналізувати наше громадське і політичне життя того періоду, хоч це може бути цікаве і повчальне завдання. Варт лише сказати, що в певний момент зарисувалася у нас виразно партійна система і структура самоуправління, що крила в собі виразні елементи тоталітаризму і монопартійного керівництва. До цього не дійшло в умовах еміграції, бо ми жили в чужому оточенні, в якому своя влада не була тотальною і монопольною.

І знов вина спадає не лише на кадри і провід ЗЧ ОУН, бо вони були такими, як були, і від них, мабуть, іншого не можна було сподіватися. Винна сама українська громада, її "незаангажована" частина, інтелігенція. Вона, хоч частково критична до такої ситуації, проте воліла стояти з-боку, тоді як друга її частина опортуністично пішла на співпрацю з "нашими". Це явище т. зв. поплентачів, що його популярно на Заході називають "зрадою клерків".

Рецидиви цього стану виявляються і в нових країнах поселення, у нових організаціях, центрах та інституціях, які стали не лише доменою контролю, але й експериментування провідного ядра цієї найбільшої нашої націоналістичної партії.

ОУН мельниківців намагалася в дечому дотримувати кроку з сильнішою посестрою, робила це зручніше, з кращою суспільною культурою, більшим маніпуляційним досвідом та відносно непоганими для себе вислідами, але не завжди успішно.

З так званої коаліційної арифметики, що кінчалася завжди узгідненням і "однодушністю", вони діставали чи в УККА, чи КУК, чи СКВУ пристойну пайку. Це жажливо збіднювало український суспільний процес, робило його нецікавим, нудним, яловим і малопринадним для молодшої генерації. Звідсіль і виникли згірдливі поняття "естаблішменту", "твердого ядра", суспільної "каруселі" функцій, як вони крутяться між тими самими персонажами. Через те українське суспільне життя здевальвувалося, а його динаміка послабла. Найновішим дивовижним проявом цього суспільного і напівзаконного "шлюбу" двох ОУН можна вважати вибір на президента секретаріату СКВУ двох "півголів".

Тягар схарактеризованої тут спадщини ОУН поважно тяжить на еміграційному суспільному житті й організаціях і сьогодні. Здевальвувалася також роля та позиція громадського діяча. На нього вибився здебільша тип "професійного суспільника", обмежений, зарозумілий, з великими претенсіями і амбіціями і... незаступний. (Так, щонайменше, він про себе думає, і так його оцінює інертна суспільність.) Через те культура громадського життя у нас жажливо знизилася. Спроби її оздоровлення доволі спорадичні, і навіть, якщо тут і там є добрі прояви, вони губляться в загальній течії і майже незмінному втертому процесі та рутині.

БАЛЯНС

Може занадто відважно подавати баянс позитивів і негативів півсторічної спадщини ОУН. Але його треба підбити, тим більше, що деякі імпресіоністичні міркування в цій статті можуть видатися декому однобічними.

ОУН виникла в 1929 р. не випадково, а як неминуче явище, органічно підготоване попереднім розвитком, щоб заповнити в українському суспільстві певний вакуум. Тогочасні політичні сили еміграції та на західноукраїнських землях в умовах відносної свободи не були здатні відповісти на виклик нових потреб і можливостей, зокрема протиставитися тоталітарному більшовизмові на основній частині українського материка. ОУН і український націоналізм висунули програму "вибивати клин клином", і ця революція, скоріше психологічна, але й практична, зформувала новий тип активного українця, людину дії і вольового наставлення.

В умовах, коли всі наявні політичні організації були регіональними (у силу складених умов), ОУН вперше, не лише декларативно, але й практично реалізувала вимогу соборности. Такою ОУН намагалася бути на еміграції, а під час війни обидва її розгалуження виразно були наставлені на те, щоб створити соборну базу для своїх організацій через дію т. зв. похідних груп на центральних і східних землях. Проте, перевага в ЗЧ ОУН західноукраїнської ментальности та галицького типу революціонера

зредукувала цю організацію великих можливостей до регіональної групи на еміграції.

І ще одна важлива риса: ОУН, хоч створена на еміграції, була наставлена діяти насамперед на рідних землях. Цю настанову вона зберігала десь до початку 1950-их років у практиці. Інші партії взагалі не ставили перед собою такої можливості.

В українській незалежній політиці (тобто поза радянським комплексом, бо в ньому не було місця для української політики!) ОУН, спочатку єдина, пізніше розколена і через свою найсильнішу групу — ЗЧ ОУН, була за останнє півсторіччя найдинамічнішою силою. Ціла низка досягнень цього періоду повинна бути вписана на її рахунок. Але так само і низка промахів та невдач.

У кінцевому висліді, балянс досягнень і невдач буде позитивний, бо саме ОУН зберегла тяглість визвольної боротьби доби революції через тридцять років та понесла на своїх плечах і основний тягар протинімецької та протибільшовицької боротьби під час і після Другої світової війни. Можливо, якоюсь мірою наявність цієї боротьби і її відгомін запліднили також свідомість і наставлення сучасного руху опору, організаційно не пов'язаного з ОУН чи УПА.

У її ідеологічній сутності та психологічній настанові крилися також первородні гріхи ОУН. Виключність, неґація інших і іншого, безкомпромісовість виявилися не лише в стосунку до зовнішніх противників, але і до осіб та груп у власному суспільстві, зокрема до натаврованих "відступників" і "ухильників". Боротьба між відламами ОУН, як знаємо, іноді набирала характеру братовбивства, сліпого, нерозумного, злочинного конфлікту. Це залишиться дійсною плямою на всьому русі й ОУН. Психологічно й соціологічно це можна зрозуміти, але ніяк виправдати. Теза, що "революція з'їдає своїх власних дітей" дійсна не лише у випадку більшовицьких тоталітаристів.

Якщо ОУН і націоналізм висунули певні суспільні і психологічні вартості, що їх бракувало новітньому українському національно-визвольному рухові, як от почуття підметности, революційність, патос, жертвність, сполягання на власні сили й вимога безкомпромісової боротьби, то це у змінених і складніших умовах перешкоджало виявитися політичному реалізмові й прагматизмові. Прості формули, доктринерські тези і реклямні фрази (напр., "Нація понад усе" і т. д.) здушували свіжу думку, стояли на перешкоді критичному й сучасному синтезуванню націоналістичного світогляду і політичної ідеології. Джон Армстронґ стверджує, що у зв'язку з цим, виникло "певне погіршення щодо якості української політичної думки між двома світовими війнами ("Ukrainian Nationalism", ст. 27-28). Можна впевнено додати, що

спадщина ця тяжить і на значній частині націоналістичної публіцистики досьогодні.

Не зважаючи на це і саме завдяки концепційній застиглоті, в лоні ОУН почалася диференціація і еволюція поглядів. Прагнучи накинати всьому суспільству свою ідеологічну гамівну сорочку, ОУН тим більше не терпіла плюралізму всередині самого руху. Це була додаткова причина, крім тактичних і персональних міркувань, що призвела до розколів і творення відламів.

Процес диференціації і дезінтегрування єдиної ОУН був природним, а можливо й корисним. Кризові моменти давали різним оунівським групам нагоду для самоаналізи та переоцінки вартостей. Здатність певних елементів в ОУН до самокритики доводить, що ця організація мала цінні кадри і не була вповні зашкарублюю ідеологічно. Демократично-прогресивний струмінь — навіть, якщо він назовні не виявлявся в публіцистиці, — постійно був присутній і потенційно активний навіть у першому десятиріччі ОУН.

Перелік позитивів і негативів можна б продовжувати. Але закінчити хіба можна таким гіпотетичним запитанням: чи була б українська дійсність останнього півсторіччя успішнішою, багатшою та чи була б наблизилася віковичну мрію визволення і повноцінного життя нації, без ОУН?

Очевидно, коли український фактор за цей час помітно зріс на силі і вазі (а цю тезу не збираємося тут доводити!), то сталося це великою мірою також завдяки ОУН, цьому невід'ємному феноменові української історії ХХ століття.

МАЙБУТНЄ ОУН

Із досі сказаного виходить ясно, що головна роля і функція ОУН завершені. Це вже історичне явище, хоч на еміграції це може за інерцією проіснувати одне покоління у такій чи іншій формі. ОУН має найменше шансів відродитися в Україні; там виникнуть інші ідеологічні формації, концепції й організаційні сили. Теперішній рух опору може стати їх передвісником.

Еміграція має тенденцію консервувати форми і зразки, які природно вже може й віджили. Вже в другій половині свого півсторіччя всі ОУН перестали бути революційною організацією, а замінилися на політичні партії. Коли на еміграції суспільний ґрунт для партій поволі зникає, то тим більше непридатний він для ідеологічних організацій типу ОУН. Це не означає, що змінені обставини не заактуалізують потребу якоїсь еміграційної політичної сили, а в тому і дійової, революційної, для допомоги Україні в її боротьбі за державне визволення. Проте, ці форми напевно будуть новими, прагматично умотивованими й, треба

сподіватися, співзвучними з силами в Україні.

Сторінка ОУН в історії закривається, навіть якщо деякі емігрантські групи ще довго носитимуть сакральну налічку "ОУН" — у її різних відмінах. Зенітом ОУН був період ОУН-УПА, що одночасно означав неминучу трансформацію первісної ОУН, як уже раніше змінилися, а то й почали зникати демократично-ліберальні і соціалістичні партії західноукраїнської чи еміграційної генези, що були призначені історією відійти. Цього процесу не слід форсувати. Він прийде сам і відбудеться цілком природно, хоч для декого драматично і болісно. Але це не буде трагедією ні для України, ані для українського націоналізму. Зродяться на Україні нові сили і їм співзвучні поза нею, де живе і тремтить тими ж ідеалами український неподоланий дух. Ці нові сили зродяться з досвіду минулого, в тому і з великої спадщини ОУН, та з потреб сучасности. Вони продовжуватимуть естафету попередників.

П'ЯТДЕСЯТ РОКІВ ОУН

Анатоль Камінський

У січні-лютому 1929 р. закордоном, у Відні, оформилася на своєму першому Конгресі Організація українських націоналістів, яка в дальших десятиліттях, без перебільшення, стала центральним фактором української визвольної боротьби по обидва боки Збруча. Жадна інша політична формація тридцятих, сорокових і п'ятдесятих років не витиснула "печаті свого духа" в історії нашого народу тих часів такою мірою, як це зробила ОУН. Визвольні Змагання 1917-20 рр. були пов'язані з цілим рядом різнорідних партій, середовищ, державних формацій, політичних провідників, з якими і ідентифікувалася "перша українська революція". Визвольна боротьба тридцятих, сорокових і початку п'ятдесятих років майже виключно пов'язана з ОУН, яка і стала уосібленням і символом "другої української революції". З ОУН пов'язана не лише боротьба з польським окупантом і спроби розгорнення революційних дій на землях, поневолених російським займанцем у тридцятих роках, але передусім суверенна державна національна політика українського народу пізніших часів, яка знайшла свій вияв у акті відновлення Української держави в червні 1941 р., у встановленні Української Національної Ради при кінці липня 1941 р., а далі в зорганізуванні і боротьбі "Української повстанської армії" (УПА) в 1942 р. і далі та в установленні "Української Головної Визвольної Ради" (УГВР) в липні 1944 р. Антинімецька і антиросійська боротьба ОУН в сорокових і п'ятдесятих роках — це не лише період її найбільших зусиль, подвигів і жертв, але й період найсебічнішого, а передусім такого коначного в той час, зрілого і суверенного, самопідметного становлення і здійснювання української національної політики. Тоді бо завдяки ОУН і через неї український народ виявив себе як незалежну, власнопідметну, суверенну силу та засвідчив перед усім світом свою волю до державного життя. Не важко собі уявити, якою бідною і блідою була б наша історія тих десятиріч, якби не було ОУН-УПА-УГВР, і якби її мали заповнити або УРСРівські або УЦУівські "формації", або сам тільки пасивний чи стихійний, неорганізований опір наших народних мас у час лютого і жорстокого, окупаційного і воєнного лихоліття. За даними самої радянської статистики, в час Другої світової війни втрати цивільного населення України досягли 3,2 мільйона осіб, тобто близько 50% усіх утрат цивільного на-

селення СРСР. Матеріальні втрати України, за цінами з 1941 р., становили 285 мільйонів карбованців, у тому були знищені 16150 промислових підприємств і 200000 будинків. Ці втрати становили 42% усіх втрат СРСР. Такі були "підсумки" окупації Берліну і Москви в Україні того часу. А одночасно, в лавах Радянської армії на фронтах загинуло 1,3 мільйона українців, що становило близько 10% всіх утрат збройних сил СРСР: Тоді ж таки по другому боці, в рамках німецьких військових формацій, таких як УВВ ("Українське визвольне військо"), дивізія "Галичина", у частинах Власова і ін. загинуло не менше, як 15-20 тисяч українців. Сама лише дивізія "Галичина" втратила під Бродами до 7 тисяч людей (Докладніше про цифри втрат див. А. Камінський. Статистика жертв і її політичні імплікації. — "Сучасність", 1978, ч. 4). У той самий час утрати ОУН-УПА не становили більше, як 8-10 тисяч убитими.

Справа тут однак не в самих розмірах жертв як таких. Важить те, що понад мільйон українських людей в остаточному висліді загинули в боротьбі не для своєї справи, не за інтереси українського народу, але за знищення однієї гнобительської, жорстокої і ворожої нам системи — такою ж іншою, лише з іншими кольорами. З погляду історичного об'єктивізму і холодних калькуляцій силовій політиці це були втрати на чужому жертівнику, за чужі інтереси. І якщо ці жертви у певному сенсі заважили теж і для української політики, то лише завдяки тому, що було ще оцих 10 тисяч жертв ОУН-УПА, які загинули не під чужим, а власним, суверенним, національним прапором, за інтереси свого народу. Всупереч усяким "зовнішнім" орієнтаціям західнього і східнього пов'язання, ОУН від самого початку поставила правильну, виразно самостійницьку, революційну концепцію боротьби проти обох окупантів — як німецького, так і російського, і, виповнивши історію цих років нашим власнопідметним змістом, урятувала честь нації і створила політичний капітал для сучасних і майбутніх поколінь. Це, до речі, виходило органічно з її принципових залогень від самого її постановня, які були незалежницькі, власноцентрові, в протилежність, напр., хоча б до української революції 1917-20 рр., яка довгий час терпіла від браку національної власнопідметности і бовталася якийсь час у федеративних орієнтаціях.

Це питання не вичерпується однак самим лише задокументуванням суверенної національної політики і протиставленням її коляборантським пов'язанням з російським і німецьким тоталітаризмами. Визвольна концепція, що її висунула і здійснювала ОУН, оборонила передусім фізично український народ від більших утрат — людських і матеріальних — що їх завдали б були обидва окупанти, якщо не було боротьби ОУН-УПА. Згадаймо лише оборону українського населення від вивозу до Німеччини, від

терору Гештапо і СД та окупаційного терору взагалі, від акції радянських партизан, а опісля від мобілізування в лави Радянської армії з виразним розрахунком Москви післати їх, часто без зброї, на німецькі скоростріли, від вивозу і терору МВД-МГБ після відступу німців і т. д. Не забуваймо, що обидва окупанти опинилися на нашій землі з виразно геноцидальними плянами супроти нашого народу і обидва аж ніяк не вагалися стосувати найжорстокіші і водночас єхидно-рафіновані засоби, щоб максимально знищити наш національний потенціал і своїми, і чужими руками. Ми були поставлені в примусову ситуацію боротьби, поза якою залишалося нам або класти дальші жертви на чужих жертвниках, для справи наших поневолювачів, або бути пасивним об'єктом їхніх народовбивчих експериментів, спрямованих на нашу національну, фізичну і духову загибель. "Tertium" було дане, власне, лише одно: боротьба за своє власне збереження, за власну державу, у ставці на власні сили народу. У жадному випадку ми не були в такому "щасливому становищі", щоб могли "сидіти на плоті" і приглядатися як інші б'ються, ані ми не мали жадних перспектив зберегти нашу національну субстанцію, ідучи з одним чи другим окупантом. Нам не було "по дорозі" ані з російськими червоними імперіялістами, ані з німецькими нацистами, а західнім альянтам, з інших причин, не було "по дорозі" з нами. Спроби ОУН-УПА нав'язати контакт з західнім світом через югославських і італійських партизан та через польське підпілля — не знайшли зрозуміння на Заході.

Оборона і збереження національного потенціалу — це конкретні осяги боротьби, до якої треба ще додати дошкульні втрати, що їх ОУН-УПА завдали німецькому і російському окупантові. Чейже в боротьбі з УПА загинули численні елітарні частини МГБ-КГБ і разом з ними загинув теж міт про неможливість збройної боротьби в умовах сталінського режиму. Отож, справа не в самій історичній символіці і маніфестації ідейного принципіалізму і не тільки у врятуванні чести нації і героїці її кращих синів, але і в конкретних здобутках і вимірах силовій політики, що їх добився народ завдяки ОУН на тому критичному етапі свого розвитку. Зрештою, і сама символіка та жертви в таких межових обставинах, в яких була Україна під час Другої світової війни, стають теж матеріяльними політичними реалітетами у ставанні і самоутвердженні народу.

І все це доконала політична формація, членство якої в період найбільшого свого організаційного насичення не переходило кількості 40 тисяч!

З нечисленної конспіративної організації, яка включала у свою стратегію елементи з революційної боротьби ірландського й польського народів 19 і 20 ст. та певні первні російської підпіль-

ної практики тих часів (що їх, до речі, великою мірою творили в свій час наші ж Степняки і Кибальчичі) як теж "позичала" дещо з провідницьких систем "модних" тоді в Європі і поза Європою "націоналістичних рухів" і рухів взагалі, з виразника монопартійного інтегрального націоналізму ОУН виросла під час Другої світової війни у широкий революційний підпільний рух з виразно демократичною програмою. Вона переросла в визвольний рух усього народу і виказала не лише небувалі здібності в організуванні підпільної мережі і мобілізації мас на боротьбу, але й у самому державному будівництві, де була для цього змога. Зорганізування адміністрації на теренах Волині і Полісся, які були опановані ОУН-УПА, включно з налагодженням економічного життя, транспорту постачання, шкільництва, освіти і т. д., свідчать про величезне політичне вироблення і небувалий хист до імпровізації в незвичайно складних умовах.

У військовій ділянці ОУН зуміла створити струнку, гнучку, здисципліновану і непогано вишколену підпільну армію (УПА), яка діяла паралельно з політичною мережею ОУН при повній спільній скоординованості, і з ефективною оперативністю. В цьому УПА не відставала аж ніяк від інших тодішніх партизанських рухів, як, напр., югославський, хоч вона не мала жадної зовнішньої допомоги. ОУН-УПА виробила теж власну концепцію збройної самооборони з її територіальним запліччям ще довгі роки перед тим, поки Жіапи у В'єтнамі та Че Гевари в Південній Америці робили те саме чи дуже подібне. У ділянці організаційної і конспіративної техніки ОУН досягла незвичайної винахідливості і професійності. Є певні дані на те, що з деяких зразків її ще до недавня користали, напр., в'єтнамці, зокрема якщо йдеться про будову і розташування бункерів, організацію людського зв'язку, налагодження складів і постачання і т. п. Виглядає, що в рамках допомоги червоним в'єтнамцям, побіч зброї і дорадників, Москва передала теж і певний досвід ОУН у підпільній техніці, що його ґрунтовно простудіювали в КГБ.

На самому початку ОУН називала себе "організацією" і "рухом", в протиставленні до "партії" в класичному розумінні слова. Така "поставка" виходила не лише з підпільного характеру того роду формацій, який завжди вимагає певних настанов провідницького і конспіративного порядку. Зрештою, ОУН і не намірялася обмежувати себе до завдань чисто підпільної чи тим більше терористичної організації, і ОУНівські терміни "організація" і "рух" виходили насамперед з ідеологічної і політичної програми та настанови її творців. Структурно ОУН оформилася з двох головних елементів: УВО (Українська військова організація) і молодіжних націоналістичних груп (Група української націоналістичної молоді в Празі, Легія українських націоналістів у Подебрадах, Союз

української націоналістичної молоді у Львові). Хоч у всіх них домінантною була монопартійна, орденівського типу настанова, у демократичному елементу, який прийшов з УВО, не бракувало теж певних демократичних тенденцій: визнаючи "національну диктатуру" (це таке природне для кожного військовика!) УВО зберігало засади правової держави, демократії з сильною виконавчою владою і т. п. або щонайменше ставилися байдуже до всякої ідеології і ідеологізації. У тридцятих роках питома вага цих кіл ставала щораз слабшою у формуванні ідеологічного обличчя ОУН, і при кінці того десятиріччя монопартійний націоналізм, з його концепцією "монолітної" держави, зорганізованої на базі сильної виконавчої влади й корпоративного, солідаристичного устрою, закріпився як офіційна ідеологія ОУН. Одним чи не з найбільш типових, хоч малим і суто формальним показником цього стану може служити, напр., статус "вождя" і "провідника", як їх визначено на конференціях обох ОУН у Римі і в Кракові в 1940 і 1941 рр. У першому випадку тверджено, що "голова ПУН, як керманіч і репрезентант визвольних змагань Української нації, є її Вождем", що відповідає тільки "перед Богом і Нацією". У другому термін "вождь" ліквідувався, на його місце приходив "провідник", права якого обмежувалися якоюсь мірою компетенціями Проводу, але все це не міняло монопартійно-орденівського характеру притаманного обом ОУН. У той же час не бракувало в ОУН і демократичних течій, які мали своїх речників чи то у провідних людях типу Олександра Охримовича, чи у деяких авторах "Студентського вісника" у Львові (1937 р. його редагував Василь Рудко, а опісля Мирослав Прокоп, разом з О. Охримовичем, М. Палідовичем, М. Стиранкою, О. Логушем і Т. Семчишином).

Така монопартійно-орденівська настанова з її "організацією" і "рухом" була спричинена кількома внутрішніми і зовнішніми, політичними, соціальними, психологічними і ін. факторами. ОУН формувалася в добу модних тоді націоналістичних рухів (і не тільки фашистського і націонал-соціалістичного, а й арабських, індійського, сіоністського і інших, але також і передусім на тлі переоцінки і заперечення багато чого, що сталося в нас під час перших Визвольних Змагань 1917-20 рр. Причини падіння нашої державності 1920 р. творці ОУН бачили в браку виразної державницької концепції тодішніх політичних проводів, у "партійному розгардіяші", отаманщині, бракові "твердої влади", у перевазі соціально-економічних елементів над національними, у протиставленні інтересів класу — солідарній нації. А поскільки визвольна боротьба 1917-20 рр. проходила в фарватері панівних тоді соціалістичних течій, а західня демократія не підтримала наших державницьких змагань і створила версальську систему, яка припечатала поневолення нашого народу, то не лише відкинено

соціалізм і демократію, але на додаток дехто пробував орієнтувати і українську зовнішню політику на антиверсальські сили. Це, зрештою, робили не лише політичні кола ОУН. Щождо "соціалізму", то його ніколи не бракувало в програмі ОУН, від самого початку і по сьогодні. Справа лише в тому, що інше його обличчя в монопартійному контексті (тридцять років), а інше в демократичному (сорокові й п'ятдесяті роки).

Так чи інакше, в запереченні минулого і в поспішному шуканні не раз спрощених, хоч модних панацей для сучасного і майбутнього, поставлено як аксіоми національної політики культ нації і держави, і протиставлено націоналізм — соціалізові, лібералізові та демократизові; волюнтаризм — раціоналізові, ідеалістичний світогляд — матеріалістичному, революційність — еволюційності, націю — класі, чин — теорії і т. д. і т. п., створюючи досить однорідну і кострубату мозаїку ще одного інтегрального націоналізму. Бо попри все ідеологія ОУН не була ніколи глибоко розпрацьованою, ні в політично-програмовому, ні філософському сенсі. Зрештою, не офіційні ідеологи типу Вассяня, Сціборського, Андрієвського, Габрусевича, Стецька і ін., але насамперед позаорганізаційний ментор — Дмитро Донцов формував світогляд ОУНівського активіста. Ситуація тут змінилася щойно під час Другої світової війни і після неї. Програмові еволюції чи такі революції в напрямі до демократизму, яка відбулася в 1941-42 рр., була ділом передусім таких лідерів ОУН, як Ростислав Волошин, Омелян Логущ, Дмитро Маївський, Василь Охримович, Мирослав Прокоп, Йосип Позичанюк, Дарія Ребет, Михайло Степаняк і ін. На тлі цього докорінного ідеологічного переставлення, що вони доконали, вирости в повоєнній підсоветській дійсності ідеологи-публіцисти типу Кужеля, Горнового і Полтави. Знаменне при цьому, що коли в тридцять років ідеологічна розробка і формування проходили передусім закордоном, то в сорокові й п'ятдесяті роки вони відбувалися на рідних землях, в Україні.

У тридцять років культ волюнтаризму і "сильної людини" породив певну ритуалістику і фразеологію, яка часто заступала глибше осмислення таких чи інших світоглядних і програмових начал. Не забуваймо, що ОУН була типовим виявом того, що англійський політолог Дан називає "селянською революцією", з усіма її ментальними прикметами. В протилежність "устибілізованому" інтелігентському, але здекласованому прошаркові з його нахилом до доктринерства, догматизму і взагалі ідеологічної схоластики, селянський елемент, включно з його "первісною" інтелігенцією, ніколи не надавав надмірної ваги "тонкощам" ідеологічної матерії. А зрештою і так уся практична філософія ОУН базувалася на приматі дії, а не раціоналізуванню і інте-

лектуального витончення. Не випадково навіть для ідеолога тридцятих років Івана Габрусевича, в його "недвозначнім" галицькім діалекті, "революція — то не папіри".

Переломовим моментом у докорінній програмовій еволюції від орденівсько-провідницької формації і речника інтегрального націоналізму до визрілої політично демократичної, всенародної, революційної організації, від монопартійщини і орденівщини до демократизму, гуманізму і плюралізму в усторових, світоглядних і програмових ділянках була 2-а Конференція ОУН в лютому 1942 р. і 3-ій Надзвичайний збір українських націоналістів у серпні 1943 р. в Україні. Вони повністю відкинули провідницьку систему і ідеологічну однобічність та виключність і стали на позиції демократії, правової держави, мішаного соціально-економічного устрою (різні форми власності при наявності вільного ринку), забезпечення політичних прав громадянина і т. п. Коло програмового розвитку замкнулося: від заперечення демократії до поставлення її наріжним каменем внутрішньо-організаційної і державної програми; від заперечення соціалістичних партій минулого — до включення в свою програму всіх основних елементів демократичного соціалізму. Це і була концепція "третього шляху" в соціально-економічній ділянці: ані класичний капіталізм, ні державний соціалізм, але синтеза здорових елементів з обох, концепція, яку опісля піднесли і на еміграції, і на Заході, а передусім в опозиційних, антирежимних рухах т. зв. соціалістичного блоку, починаючи з угорської революції 1956 р.

Ці позиції були ще більш уточнені в постановках Конференцій в Україні в 1949 і 1951 роках, а перед тим частково в Платформі УГВР.

Ідеологічний маятник гойднувся цим разом в інший бік, але зупинився перед крайньою межею, ближче середини, даючи синтезу демократичного націоналізму, який проголосив війну всякого роду тоталітаризмам, шовінізмам і імперіялізмам.

Ця кардинальна перебудова відбулася не лише в наслідок того, що від 1941 р. німецький нацизм став новим окупантом України і ОУН опинилася на фронті боротьби з обома ворожими тоталітарними, імперіялістичними системами. (До речі, слід згадати, що ОУН зуміла переставитися на протинімецький фронт протягом дослівно 24-ох годин, негайно після ліквідації німцями Тимчасового уряду Я. Стецька і арешту С. Бандери.) Куди більше заважив інший фактор, а саме зустріч ОУНівського активу з Західньої України і з закордону, з населенням центральних і східніх областей. Від першого дня "похідним групам" ОУН стало ясно, що самого патріотизму, фанатизму і зокрема самої ідеологічної фразеології та ритуалістики аж ніяк не вистачає українській людині на тих теренах, людині, яка відбула на своїй шкурі довго-

літні тоталітарні експерименти і марксистські муштрування. Щоб її піднести на боротьбу замало було самого гасла "за Українську самостійну соборну державу", загальних постанов і деклямацій про духа нації, але треба було точно сказати, яким має бути політичний і соціально-економічний устрій, які форми власності, які громадянські і політичні свободи та права і т. д. і т. п. Осмислення цього стану дуже скоро привело до конкретного програмового формулювання характеру державного будівництва як альтернативи до ворожих систем; до визначення актуальних постулатів і платформ, які відповідали інтересам народних мас. Тому не випадково програмові постанови і розпрацювання того і пізнішого часу та взагалі вся підпільна публіцистика сорокових і п'ятидесятих років мають в основному практичний, прагматичний, а куди менше аналітично-філософський характер. Критика ворожої терористично-експлуататорської і народобивчої політики і практики і протиставлення їй наших власних позитивних постулатів і альтернатив, включно навіть з такими деталями як забезпечення восьмигодинного дня праці, права на виїзд за кордон чи гарантія свободи слова, зборів, віри, преси, навчання і т. п. і т. д. вивняють сторінки офіційних проголошень і публіцистичних писань підпільних авторів.

Сприяла цьому теж повна ізоляція від інтелектуальних процесів на Заході, де вони зрештою також були в стагнації, бож "у війну мовчать музи..." Ця ізоляція тривала довгий час і по війні і продовжується по сьогодні, хоч у куди меншій мірі. Роками українська політична думка не мала змоги "конфронтувати" себе з поступовою політичною думкою Заходу, не мала доступу до її джерел. Але й в тих складних, невідрадних умовах українська політична думка розвивалася, і аж дивно, як часто, не знаючи цього, вона перегукувалася з актуальними політичними течіями в інших частинах світу.

У 1946 р. о. Іван Гриньох, голова ЗП УГВР, один з лідерів ОУН, відбув зустріч з лідерами голландської Партії праці. Цю зустріч zorganizували голландські офіцери, які під час війни, вирвавшись з німецького полону, перебували в рядах УПА. Голландські гості були позитивно вражені глибиною, розмахом, поступовістю і актуальністю програми нашого підпілля та її подібністю і співзвучністю з програмою їхньої Партії праці. Мимохідь згадаймо, що якраз голландська соціал-демократія (в 1946 р. вона назвала себе Партією праці) була однією з перших, які порвали з марксизмом, відкинули економічний детермінізм і на його місце поставили примат політичного чинника, випрацювали одну з найпереводіших програм "держави добробуту", засудили націоналізацію засобів виробництва і на її місце впровадили мішану систему приватної, міської, кооперативної і усуспільненої державної

власности, визнали фундаментальну ролю філософії і релігії у вихованні і освіті, відкинули всякий догматизм і на його місце впровадили прагматичний плюралізм, виробили найпередовіше соціальне забезпечення і т. д. На цей поступовий "ревізійно-стичний" шлях голляндська соціал-демократія пішла від самого початку, ще з часів Пітера Еллеса Трульстра і таких його послідовників як М. ван Гус, ван Натерс і Віярд Бекман. Кардинально вплинули на остаточне програмове оформлення цього руху Гендрік Фос і Коос Форрінк, які і були головними промоторами переформування голляндської соціал-демократичної партії на початку 1946 р. на Партію праці. Ці програмові матеріали не були відомі нашим публіцистам і лідерам, а писання наших підпільних діячів не були відомі голляндцям. Тим більше пізніша "конфронтація" думок і програм здивувала обидві сторони їхньою схожістю і паралельністю.

А рггггг "конфронтацій" і зустрічей — теж на чужині, але не в демократичній Голляндії, а в Росії і понад чверть сторіччя пізніше: йдеться про зустрічі в тюрмах і таборах Мордовії і Пермі колишніх членів ОУН-УПА-УГВР з представниками сучасного руху самооборони нашого народу. Одні і другі скоро переконалися, що їх лучить куди більше, ніж лише спільні турботи за долю власного народу... І далі "зустрічі" і "паралелі" продовжуються: в 1942 р. ОУН-УПА, перегукуючися з З'їздом народів у Києві 1917 р., висунула і проводила в життя концепцію спільного фронту поневолених Москвою і Берліном народів, що згодом, у 1946 р., знайшло теж свій вияв у Антибольшевицькому бльоці народів (АБН). А в сімдесятих роках поодинокі українці стають членами вірменської "Національної об'єднаної партії", беруть участь у балтицькому дисидентському русі, організують і проводять разом з іншими національностями спільні протестаційні акції в таборах і тюрмах. Усе це — вияви нового, справжнього інтернаціоналізму боротьби з позицій свободи всім народам і людині — проти шовінізму і імперіялізму, які намагають прикрити себе фальшивим "пролетарським інтернаціоналізмом".

Як і кожне суспільно-політичне явище, ОУН мала свої хиби і робила помилки. Розколи, внутрішні міжусобиці, подекуди вузько-партійний фанатизм і не завжди належний рівень політичної культури — вимагали б окремої аналізи і з'ясування. Обмежимося тут однак лише на ствердженні, що, на нашу думку, головна причина багатьох із цих негативів, а передусім розколів і міжусобиць, лежала у "відвічній" проблемі "батьківщини і еміграції". І в 1940/41 роках і в 1948 і пізніших роках непорозуміння і розподіли наростали на тлі різних поглядів на актуальні питання не лише програмового, але й стратегічно-практичного порядку в кожночасній боротьбі. Кола ПУН-у в тридцятих роках часто не знали

дійсності і не розуміли вимог революційної боротьби на українських землях. І навпаки: кадри на батьківщині не завжди усвідомлювали собі всю складність міжнародної обстановки, серед якої доводилося діяти ПУН-ові закордоном. МекЛюан [McLuhan] приписав би тут немало бракові "комунікації" в ментальному сенсі. Подібно до цього після Другої світової війни закордонні кадри ОУН, що вийшли з німецьких таборів і стояли ще далі на позиціях тридцятих років, не завжди розуміли і не відчували цих далекосяжних програмових і практично-організаційних змін, що їх пройшов підпільний рух в Україні. Звідси походять принципові непорозуміння і "колізії" між "емігрантами" і "крайовиками", що їх вислав був провід ОУН-УПА-УГВР закордон в 1944/45 роках. А до того, очевидно, треба ще додати персональні і групові сентименти, які сприяли загостренню, а не полагожденню внутрішніх конфліктів. У сказаному немає наміру їх виправдовувати, ні применшувати їхньої ваги. Йдеться однак про те, щоб ними не деградувати позитивних вартостей і діл цілого руху. Радше вони мали б послужити наукою для сучасних і майбутніх поколінь, які не повинні повторювати помилок своїх попередників. Тут слово передусім за всіма трьома відлами ОУН, які опинилися закордоном, бо вони перші мусіли б зробити належні висновки для себе самих і всієї нашої спільноти.

Підсумовуючи, скажемо, що, мабуть, такі не усвідомлюючи собі цього, творці ОУН організували своєрідну новочасну "Запорізьку січ" 20-ого століття, яка в період Другої світової війни — своїм розмахом і напругою — розпалилась у свого роду Хмельниччину нашого часу, хоч не завершилася перемогою. Це була щонайменше Мала Хмельниччина з усіма потенціями дорівняти 17-ому століттю. А якщо цього не сталося, то заважили на тому надзвичайно несприятливі міжнародні обставини. При іншому укладі на світовій шахівниці — перемога була б за нами. Шанси на неї були, дарма, що ми були примушені боротися проти переважних сил обох ворогів. Були певні розрахунки і на обопільне послаблення обох окупантів у їхній взаємній боротьбі, і головне на конфлікт Заходу з Москвою після перемоги над Гітлером. Вони були зрештою теж, напр., у поляків і балтійців і інших, а особливо в поляків, які будь-що таки мали куди кращий доступ до одвертих і позалаштункових ходів західньої дипломатії і політики, ніж ОУН. Ці калькуляції виходили з зовсім логічних засновків щодо дальшого розвитку взаємин між західніми альянтами і СРСР. І вони не були безпідставні. Недавно відсекречено деякі документи з архіву британської *Форін Офіс*, з яких виходить, що не тільки зараз по перемозі над Німеччиною, але й під час Берлінської бльокади Черчіл і близькі до нього кола рекомендували збройний натиск на Москву. І нема сумніву, що в

умовах тодішнього збройного конфлікту між Заходом і Сходом шанси на переможне завершення нашої боротьби ставали зовсім реальними. Вирішальними тоді на Заході були однак не логіка і політичний реалізм, і навіть не імponderабілія, але звичайна політична наївність, опортунізм і брак візії. Тут ОУН, як і польський і балтицькі підпільні рухи, виказали куди більше логічності і реалістичної перспективності в оцінці дальшого загрозливого розвитку міжнародної ситуації, ніж західні рішальні кола, в розпорядженні яких були не лише розвідкові і інші ситуаційні матеріали і оцінки, але й засоби покінчити раз на завжди з російським червоним тоталітаризмом.

МОЯ ШКОЛА

Дора Штурман

Шелудьківка була розташована два кілометри від Дінця і вісім від залізничної станції. До райцентру від цієї станції було 10-15 хвилин їзди. Стільки ж до Комсомольської державної районної електростанції (ДРЕС), що її будували недалеко. До Харкова було трохи більше, як годину їзди. Це давало змогу одній, а то й двом особам, майже з кожної родини, працювати в місті, і тому кількість працездатних людей молодого і середнього віку в колгоспах постійно зменшувалась. Молодь мандрувала до міст і промислових селищ. Ця течія дуже збільшилася зокрема в кінці 1950-их років, коли Хрущов розпочав масове житлове будівництво, яке зростало до самого кінця його ери. Зацікавлені в робочій силі, промислові підприємства почали приділяти квартири молоді, яка залишала колгоспи. І в 1950-их роках (зокрема), і до сьогодні жителі сіл, розташованих у зоні, де курсують підміські поїзди й автобуси, витрачали і витрачають на дорогу, щоб працювати в місті, приблизно чотири години денно. З Шелудьківки, де автобус з'явився щойно в 1959 році, а шосе до станції в половині 1960-их років, "поїзники" добиралися до станції вельосипедами, а взимку і в сльоту ходили пішки, по півтори-дві години вранці і ввечорі. Але й це їх не знеохочувало.

У віддалі 5-6 кілометрів від Шелудьківки, в сосновому лісі, була розташована велика клінічна протитуберкульозна санаторія

Дора Штурман (псевдонім), народжена в Харкові, в ув'язненні в роках 1944-1948, в рр. 1948-1963 вчителювала в сільських школах Харківської області, потім у Харкові. З 1977 року живе в Єрусалимі. Її широка студія-спогади "Моя школа" видрукувана ротапринтом для внутрішнього вжитку в Єрусалимському університеті і обмінних інституціях, а уривок з неї — в російськомовному журналі "Время и мы", що видається в Ізраїлі. Друкований тут нарис (у перекладі Н. І. з російського рукопису) подає цікаві й мало відомі деталі життя сільської школи на Україні в роках 1956-1963. Сподіваємося пізніше вмістити в "Сучасності" другий нарис із серії, присвячений головне спробі забезпечити школу матеріально, створивши власну ферму, — і невеселим наслідкам цієї спроби.

Занки. Оскільки Шелудьківська середня школа (після короткого існування Гиніївської середньої школи) була єдиним середнім навчальним закладом у районі туберкульозної санаторії, то діти співробітників навчалися в Шелудьківці (пізніше вони почали їздити до Змієва). Усі ці чинники створили в Шелудьківській школі склад і учнівський рівень, майже такий, як районний, і туди радо йшли працювати (частіше скеровувались районом і областю) кваліфіковані вчителі.

8-10 класи обслуговували ще три села: Гиніївку (коли там не було середньої школи), Скрипаї і Мохнач. Навчалися в Шелудьківці діти з допоміжного господарства Військового відомства (Воєнвіда), з лісництва і з кількох маленьких хуторів. Радіус мікрорайону школи мав приблизно 12-13 кілометрів.

До половини 1960-их років від жадного пункту шкільного мікрорайону до школи не було битих твердих доріг, тому не було й регулярного транспорту. В сухі пори року старшоклясики їздили до школи вельосипедами або ходили пішки. В затижні зимові й осінні та весняні безпуття старшоклясики з інших сіл мешкали на квартирах у Шелудьківці. За квартири (звичайно куток у кімнаті господарів або маленька кімнатка на двох-трьох учнів) платили батьки: 10 карбованців за кімнату на кілька осіб, 5 — за куток у кімнаті господарів. Харчами забезпечували теж батьки. Це не було дорого, але багато родин і такий видаток відчувало. Тому частина дітей ходила додому 7-8 кілометрів увесь рік, незалежно від погоди.

Згодом ми купили для школи в колгоспі будинок (колишню канцелярію — 4 кімнати на дерев'яних підлогах) і влаштували там гуртожиток для старшоклясикиків з довколишніх сіл. Ми заплатили за цей будинок 5100 карбованців (новими грошима). Гроші частково ми взяли з власного спецрахунку, частково випросили в районному відділі народної освіти (райвно), який спокусився придбанням без клопотів міцного і досить просторого будинку в кінці бюджетного року, тоді, коли в деяких школах залишалися на рахунку не витрачені директорами кошти. Нам пощастило добитися в обласному відділі народної освіти, поза пляновим розподілом, ліміту на меблі для гуртожитку. Тоді, з задуму Хрущова, почалася загальна організація шкіл-інтернатів: він хотів, щоб вони стали до 1965-1970 років основним типом шкіл, але бюджет радянської народної освіти не "потягнув" такого додаткового вантажу. Інтернати згорнулися і в 1970-их роках тихенько зникли, перетворившись на те, чим вони були й раніше — дитячі будинки зі школами для сиріт, півсиріт, хворих дітей і дітей з невдалих подруж.

До речі, ці інтернати були платні, і оплата за дітей, які не користувалися особливими полегшами (не сиріт) становила

приблизно 25% заробітку батьків. Та і якість інтернатів мало коли була на висоті, тому щасливі подружжя не поспішали віддавати туди своїх дітей. Але тоді, в 1957-58 роках, коли ми устатковували в Шелудьківці наш рятівний для дітей з інших сіл гуртожиток, нам пощастило вирвати крихти з меблів, посуду, м'якого інвентаря, що рікою пливли в міські інтернати. Гуртожиток мав три спальні (разом 25 місць) і великий коридор, де стояла кухонна плита і столи. Ми оселили в гуртожитку 16 дівчаток і 9 хлопчиків, вибравши тих, що найбільше потребували (приблизно стільки ж дітей залишилося на мешканнях). Пощастило добитися в райвно і в обласно ставки виховника. Ми zatrudнювали одного пенсіонера і одну вчительку молодших клас, яку звільнили через брак клас, на підставки кожного, доплачуючи їм з спецрахунку. Викроїли і ставку прибиральниці (прибирали діти, а вона допомагала черговим варити і була за сторожа). Гуртожиток був відкритий тільки в сезони бездоріжжя, під час гарної погоди діти воліли їздити вельосипедами додому. Вони жили в гуртожитку теж під час іспитів, але виховники на їх мізерних сільських ставках в 60 карбованців на місяць, були оплачувані весь рік: коли гуртожиток був закритий, їм давали роботу в школі. Харчами здебільша і тут забезпечували батьки. Гуртожиток був безплатний. Інколи ми допомагали дітям продуктами з ферми: зеленіною з теплярні, городиню.

Завідувач районного відділу народної освіти Л. І. Кізім запропонував мені роботу завідувачки учбової частини Шелудьківської середньої школи. Він вирішив, що я зумію (чому — не знаю й понині) злагіднити сварки і конфлікти, які мали місце в школі, головне між директором школи А. Є. Варванським і деякими вчителями, колишніми директорами і завпедами, деградованими і "засланими" з тих чи тих причин із шкіл, якими вони керували, до Шелудьківки. Завпедів і директорів шкіл або призначав обласний відділ народної освіти (і тоді їх затверджував місцевий райком партії), або рекомендував районний відділ народної освіти, і тоді їх призначав обласний відділ народної освіти і затверджував райком партії. Райком затверджував теж викладачів історії і суспільствознавства. Завпедами могли бути й безпартійні (хоч належність до партії давала перевагу при призначенні); в 1955 році я до партії не належала. Безпартійних райком, звичайно, не затверджував як директорів, а як виконавців обов'язків директорів, аж доки їх не прийнято до партії. Це прийняття райком провадив дуже оперативно (якщо райком і райвно хотіли залишити цю людину на її пості). Сумлінних, грамотних і непитущих директорів у сільських школах було дуже мало. Тому їх намагалися тримати на посадах, якщо вони не виявляли забагато ініціативи і сваволі...

Таких, які не пили, було дуже мало: алкоголізм був лихом. і

між сільськими фахівцями і між колгоспниками.

У 1950-их роках дуже піднесли вимоги (зокрема в добре розташованих школах) до освітнього рівня вчителів і адміністраторів шкіл. У той час з педагогічних інститутів і університетів вже вийшли перші післявоєнні випускники. На заочні факультети вступали ті з сільських учителів-практиків, які, не маючи спеціальної освіти, мали можливість спромогтися бодай на це — дуже формальне, дуже поверхове навчання. Але були й такі, які не подужували і не вчилися. Вони або десятки років числилися студентами заочних вузів і якось далі працювали — в глухих школах, куди ніхто не хотів їхати. Деяких, через те, що не мали потрібної освіти, звільняли з роботи, коли було ким їх заступити. Жінкам, які мали родини, людям старшого віку було важко не тільки вчитися (писати контрольні роботи, складати заліки й іспити) але навіть їздити на настановні й іспитові сесії у чужі, далекі міста. Поступово майже в усіх школах України, за винятком найвіддаленіших, запанував чітко визначений освітній рівень учителів: 1-4 класи — середня спеціальна педагогічна освіта (3-річні і 4-річні педагогічні технікуми і школи, здебільша заочні, куди приймали після закінчення неповної середньої школи; значні полегші при вступі мали випускники сільських шкіл, які після закінчення навчання залишалися працювати по селах). 5-7 класи (пізніше 5-8) — незакінчена вища освіта. Це могли бути довоєнні дворічні педінститути (але їх випускники поволі відходили у відставку, а інститути з воєнного часу перестали існувати). Це могли бути 2-3 курси звичайних педінститутів і університетів. Крім того, в 5-7 класах працювало дуже багато студентів заочних педінститутів і університетів. 8-10 (9-11 — якийсь час) класи — повна вища освіта: педінститут або університет.

На початку 1960-их років вимоги збільшилися: викладачі 5-10 клас повинні були мати закінчену вищу освіту. В найгіршому випадку — обов'язкове навчання у вузі, на заочному відділі.

Але підвищення таким парадоксальним чином освітніх кваліфікацій учителів не підвищило якості їхньої роботи, рівня знання і загальної культури учнів. Чому — про це далі.

■

Повернімося до Варванського. Він — уже тоді — був порівняно не молодий (йому було десь з 50 років, мені 32). Ми зустрілися в ролях: він — директор середньої школи, я — його заступник, завідувач педагогічної частини. Він не пив — як я вже згадала, рідкісне явище для директора сільської школи; мав статечний вигляд інтелігента, був зовсім повільний і зовнішньо у своїй

поведінці витриманий; ходив у капелюсі; борода й окуляри в масивній оправі надавали йому нестандартного, поважного вигляду.

Кізім просив мене перейти до цієї школи на посаду завпеда. Від такого призначення можна було відмовитися: воно не було обов'язкове: але й напрошуватися на таку посаду самому теж не водилося. Не водилося й скаржитися за звільнення з керівних постів. Усі такі пересунення — нагору по службовій драбині — йшли і йдуть тільки згори. Директор може *просити* райвно про призначення того чи того вчителя завпедом. Завідувач райвно може *просити* обласний відділ народної освіти про призначення того чи того вчителя завпедом, а завпеда директором. Але ніхто не може просити підвищення для себе чи для свого товариша. Свого часу говорилося про впровадження виборності шкільної адміністрації (ідучи, мабуть, за одним випадковим висловом Леніна), але від цього скоро відмовилися (як, зрештою, відмовився від виборності на користь "призначування" і сам Ленін).

Пропонуючи мені цю посаду, Кізім сказав, що він просить мене розібратися в ситуації в школі: чому там постійні чвари? Чи аж такий Варванський поганий, як про нього пишуть у незчисленних скаргах (до речі, підписаних, а не анонімних) його колеги? Він розповів мені, що непорозуміння в школі доходять мало не до бійки і до брудної лайки. Мого попередника, офіційно, забрали з посту завпеда через те, що він не мав закінченої вищої освіти (він учився заочно), а фактично — через постійну війну з директором. Кізім сказав мені, що, знаючи мою прив'язаність до дітей, інтерес до виховного процесу і до проблем викладання, він має надію, що я зможу оцінити події в школі не з погляду своєї кар'єри й становища, а з погляду інтересів учнів. Він просив мене спробувати допомогти Варванському налагодити стосунки з учителями й створити можливість спокійної праці.

Енергія віку, зацікавлення професією, симпатія до учнів, приятні взаємини з колегами, надія на радикальні соціальні зрушення (в повітрі віяло добрими й близькими змінами) — все зливалося в прагненні працювати, працювати на всю снагу, віддаючи себе без застережень, на якнайширшому полі діяльності. Я прийняла призначення.

Варванський зустрів мене прихильно, сподіваючись, мабуть, як я зрозуміла пізніше, що з 32-річною помічницею, яка щойно стала на стежку адміністратора, клопоту не буде мати.

Випереджуючи факти, скажу, що доля була ласкава до мене і мені не довелося довго змагатися з Варванським: у зв'язку з одним з численних доносів, почався розгляд його фінансового господарювання. Виявлено поважні надужиття. Спочатку була загроза судового слідства, але згодом діло "спустили на гальмах"

(в районі любили не тільки горілку, але й медок, а у Варванського в селі, де жив його тесть, була велика пасіка). Варванському дали тільки догану і перевели на посаду директора семирічки до села, в якому жив його тесть і де Варванські ще передше купили (чи збудували) хату.

Це було влітку 1956 року, і тоді таки мене призначили виконавцем обов'язків директора Шелудьківської середньої школи.

В Шелудьківській школі Варванський спочатку викладав українську мову, згодом географію в 5-10 класах. Адміністратори завжди старалися викладати історію і географію, тому що ці предмети не вимагали переглядати зошити учнів — каторжна праця, майже не оплачувана.

Варванський мав диплом бібліотечного інституту з правом викладання української мови. Інколи такі дипломи бували. Наявність диплома йшла разом з унікальною неграмотністю і нецтвом цієї людини, в документах якої числився великий педагогічний стаж.

Погані язики вперто подейкували, що його диплом був підроблений. Під час війни (він і сам любив про це оповідати) він нібито був офіцером спецвідділу якоїсь військової частини. У якомусь звільненому з-під окупації місті його частина випадково знайшла зацілілий архів бібліотечного інституту, формуляри дипломів, печатки. Варванський буцім то виписав собі диплом. Чи правда це, чи ні, ніхто точно не знав і не хотів перевіряти. Але, коли це була тільки легенда, приводом до неї була його дивовижна навіть для сільського вчителя неграмотність: письмо малописьменної людини, яка ніколи багато не писала, неймовірно граматичні похибки як у російських, так і в українських текстах, брак знання про найзвичайніші загальновідомі справи...

Син моєї покійної товаришки, надзвичайної вчительки і людини високих духовних вартостей, Єлисавети Іполітовни Багрій-Мельник, писав на іспиті український твір у десятій (випускній) класі. Юнак був вельми здібний, інтелектуально дуже розвинений і йшов на золоту медаль. Варванський викладав тоді українську літературу. Він підійшов до столу, переглянув твір, видимо, бажаючи допомогти (кожна школа була зацікавлена мати медалістів — як показник своєї праці) і показав йому на буцім то неправильно написане слово. Юнак намагався заперечити. Варванський зробив йому гостре зауваження і власноручно виправив уявну помилку в тексті твору. Юнак не дістав золотої медалі, а срібну: помилка, яку зробив викладач, була досить велика.

Коли Варванський викладав уже не українську мову, а географію, на лекції економічної географії СРСР, він назвав

Симферополь як один з найбільших портів Чорномор'я (крім усього іншого, він, як кожний директор, не підлягав контролеві завпеда і до лекцій готувався дуже погано). Учні заперечили; вив'язалася суперечка. Хтось підійшов до мапи на стіні і показав, що Симферополь не порт. "Там є канал" — відповів Варванський. Учні відкрили підручник і показали йому, що між судноплавними каналами СРСР такого немає. "Це секретний канал, — не вагаючися, сказав Варванський: — У підручниках про нього не пишуть: військова таємниця". Приголомшені сперечальники здалися.

А на одній з лекцій хтось із школярів, почувши, що з Індії до Європи доставляють прянощі, запитав, що воно таке ті прянощі — питання звичайне для сільського школяра. "Це така мануфактура, тканина на костюм" — впевнено "пояснив" Варванський.

Згідно з Положенням про керівництво шкіл, директор школи був головою шкільної педагогічної ради (щомісячні збори всіх педагогічних працівників школи, з головою й секретарем, затвердженими райвно, пляном праці й обов'язковими протоколами) і головою випускної іспитової комісії. За час нашої однорічної спільної праці я перевіряла випускні роботи 10-их клас (у 1956 році їх було дві), разом з екзамінаторами, а Варванський повинен був затвердити поставлені нами оцінки. Перечитуючи (нестерпно поволі) твори, він почав сперечатися з нами про правостір деяких слів. Я доводила йому, що вчителі і я маємо рацію, але він не хотів слухати: "Піду і запитаю Хомівну, як Хомівна скаже, так і напишемо".

Оксана Хомівна була дружиною Варванського. Раніше вона викладала російську мову й літературне читання у 5-7 класах. Коли ж почали "присікуватися" до освітніх кваліфікацій вчителів, з'ясувалося, що в неї немає диплома (вона закінчила чи то педтехнікум, чи то 1-2 курси педінституту), і її перевели у початкові класи. Вона мала дуже гарне письмо, добру українську вимову (рідкість у Харківській області) та й сама вона була красуня: розкішна з важкою каштановою косою, з величезними сіро-блакитними очима, величава, справжня королева. Варванський хилив голову перед нею і перед її освіченістю. Одну з наших орфографічних версій (проти версії її чоловіка) Хомівна "затвердила", другу відкинула, і в творах Варванський двічі підкреслив її і "виправив" (як помилку) добре написане. Екзамінатори і я (як асистент і член іспитової комісії) записали в роботах і протоколах "окрему думку" з приводу "виправленого" Варванським слова. Це був безпрецедентний для Варванського випадок: до цього часу думка "королеви" була законом у всіх адміністративних і навчальних питаннях.

У Варванського була корова, дуже молочна і дуже буцлива.

Вона стояла звичайно в шкільній повітці (хата директора була власністю школи і стояла оподаль на шкільному подвір'ї). Корова ця зимувала разом із шкільною кобилою Гордою та їла разом з Гордою шкільне сіно і шкільні буряки. Буряки вирощували учні на шкільній ділянці і в міжряддях шкільного парку. Школа мала приблизно 6 гектарів землі. Доглядали корову безплатно, в службові години, і шкільний конюх і шкільні прибиральниці; всі смертельно їй боялися, бо вона завжди намагалася зачепити когонебудь рогом.

У Варванських був сепаратор, і молочні продукти час від часу продавалися, за допомогою різних людей, на місцевих базарах. Корова й пасіка були центром їхнього життя. Таке фєвдальне становище директора в школі не було рідкісним явищем для сільських шкіл. Але Шелудьківка була занадто вже перед очима в усіх. Та й підвладні Варванському трапилися зубаті: перешкождали йому спокійно жити.

Під його крильцем процвітали (зокрема у початкових класах, де іспитів не було) лагідні, згідливі, але надзвичайно безпорадні професійно вчителі.

Коли я спробувала перевірити на практиці рівень їх знання елементарними контрольними роботами з курсу неповної середньої школи, виявилось, що 4 з 8 викладачів молодших клас не могли написати диктант на "з" і розв'язати арифметичні задачі 5-ї класи. Ми створили (в необразливій формі, не повідомивши райвно і без реклами у власній школі) щось на взірєць гуртків, у яких некомпетентні вчителі вивчали граматику і арифметику, а не нескінченну історію КПРС, поточну політику і, в найкращому випадку, методичні новини, описані в українській учительській газеті, на що звичайно сходили зайняття для підвищення кваліфікації учителів. Я думаю, що ця нескладна робота, яку провадили їхні ж товариші, дещо допомогла тим учителям. Але передпенсійного і середнього віку вчителям, обтяженим родинами, городами, господарством, важким сільським життям і незліченими позашкільними "громадськими" (себто призначеними згори) обов'язками, важко було вчитися грамоти.

Коли Варванський відійшов і мене призначили виконавцем обов'язків директора, а на моє місце прийшов новий завпед, відносини між учителями почали поступово налашдуватися. Я і завпед старалися втримувати спокійний і доброзичливий тон у всіх робочих контактах. У школі відбувалися вчительські святкові вечори, з закусками, піснями, танцями. Вчителі та їх родини допомагали одні одним будувати і лагодити хати (старий сільський звичай: спочатку спільна робота, т. зв. "поміч", пізніше — гулі). Ходили разом до кіна, бували один у одного на родинних святах. Звичайно, творились і вужчі групи: поперше за віком,

подруге — взаємними симпатіями та зацікавленнями. З-поміж технічних працівників до вчителів заходив завідувач колгоспу з своєю дружиною-фельдшеркою, та й то не часто. У колгоспників учителі бували рідко, хібащо в родичів місцевих учителів. Зустрічалися з лікарями, з офіцерами в відпустці — колишніми учнями школи. Звичайні колгоспники ставилися до вчителів з пошаною, а сита й п'яна верхівка колгоспу — поблажливо: "Вчилися, вчилися, а жити не вміють... Живуть у борг, від зарплати до зарплати..."

У Шелудьківській середній школі було майже 600 учнів. Персонал школи нараховував 45 осіб, з них приблизно 30 учителів. Вісім викладачів початкових клас і викладач ручних робіт і співу мали середню освіту, осіб з десять — закінчену вищу спеціальну освіту; інші навчалися заочно і закінчували педагогічний інститут.

Як я вже згадувала, заочне навчання не було засобом і гарантією підвищення кваліфікацій, знання і культури вчителів (через малі вимоги до вчителів-заочників і через перевантаження вчителів-студентів), а було радше засобом дістати законний професійний статус, затверджений дипломом, засобом підвищення вчительської ставки на 10-20%.

Крім учителів, у школі працювала з дітьми старша піонервожата, прислана до школи райкомом комсомолу і затверджувана райкомом партії (звичайно вожаті також навчалися на якомусь заочному педагогічному факультеті і згодом ставали вчителями). Найчастіше це були дівчата випускниці однієї з середніх шкіл району. Робота їх зараховувалася в педагогічний стаж.

Керували школою директор і підлеглий йому завідувач навчальної частини. У більших школах (понад 600 учнів) завпедів було два: один — 1-4 класи, другий — 5-8 класи. Після 1965 року з'явився ще й "організатор позакласової роботи". У нас цього посту не було, але був зате, після впровадження "політехнізації", завідувач виробничого навчання.

У школі був бухгалтер (після передання бюджетів шкіл у розпорядження сільських рад, цю посаду скоротили), секретар (він теж був рахівником після скорочення бухгалтера), ляборант, завідувач господарства, слюсар (він же столяр, тесляр, електромонтер), конюх. Дуже важливе місце в школі посідали технічні робітниці, себто приборальниці.

У 1948-62 роках ставка вчителя сільських початкових клас хиталась, як я вже говорила, залежно від освіти і стажу від 50 до 75 карбованців (в місті ставки були на 10-15% більші). У 5-10 класах платили (теж залежно від освіти і стажу) від 75 до 100

карбованців. По 25 роках стажу вчителі діставали ще 40% "за вислугу", яку можна було отримувати і не працювати.

можна було отримувати і не працюючи.

Чоловіки діставали пенсію в 60 років, жінки — в 55. До 1956 року пенсії були дуже малі. Потім, після пенсійної реформи Хрущова, всі пенсії збільшилися. Тепер максимальна пенсія вчителя — 120 карбованців.

Учителі, якщо мали можливість, старалися набрати більше, як 18 годин тижнево (більше ставки). Найлегше було математикам і фізикам, їх завжди було обмаль: не легко закінчити фізично-математичний факультет, навіть заочний. Інші боролися за "години", як могли: всі хотіли заробити. В 1-4 клясах навантаження було стає: одна кляса — одна ставка. На такий мізерний заробіток мало коли йшли здібні і розвинені люди. Мовознавці не могли набирати багато годин через зошити. Як правило, великих доплат до ставок у сільській школі не було, хібащо відразу після війни.

За керівництво кляси платили тоді 5 карбованців на місяць (тепер платять 10 карб.), за зошити — по 3 карб. за клясу. Ми колись підраховували, що вчитель-мовознавець з повним навантаженням діставав за перевірку зошитів, якщо він дійсно перевіряв їх так, як вимагали інструкції, приблизно 2 копійки на годину.

При такій жebraцькій оплаті виникала життєва потреба мати невеличке власне господарство: город (0,25 — 0,4 га), курей, поросля (корів звичайні вчителі майже не тримали: це було важко фізично і дуже дорого; корм не можна було одержати за твердою ціною), іноді гусей і качок, козу. Це поглинало силу часу, особливо жіночого.

Водогону в Шелудьківці не було. Електрику держава давала колгоспові, і він перепродував її жителям і школі, обмежуючи її споживання. На електриці не варили — топили печі, взимку в хаті, влітку — на вулиці. Воду носили відрами, добру здалеку ("з піску"). Долівки найчастіше були глиняні, їх постійно підмазували, печі підбілювали; часто білили і в хатах: українки дуже дбайливі господині, великі "чистухи" і "чепурухи", як кажуть на Україні. Додайте до цього незліченні суспільні навантаження, про які ми вже говорили. Враховуючи все це, можна уявити собі, як страшенно запрацьовані сільські вчителі (зокрема жінки). Увесь їх час забирають лекції, готування до них (тільки найконечніше: щоб не "погоріти" при перевірці пляну, під час відвідин твоєї лекції адміністрацією), "громадська" праця. Де ж тут знайти час на читання, відвідини міських театрів, музеїв, на виїзди?

Сільський учитель у ті роки (не знаю, як тепер) майже не залишав свого села.

Від неймовірно важкої праці сільських прибиральниць залежало справне функціонування шкільних будинків, — палення в печах (палили вогким деревом і неякісним вугіллям: доброго палива школам не видавали). Будинки не були пристосовані для школи, приміщення холодні. Підлоги доводилося мити двічі на день, а воду носити з криниці; учні сиділи в клясах у забрьоханих чорноземом чоботах (не раз у верхній одежі). Взимку вода на свіжо помитій підлозі не висихала, а замерзала. Пізніше нас рятувала тирса з тартака; нею восени і весною посипали підлоги і вимітали разом з болотом; підлоги мили лише проти ночі і відразу посипали тирсою. Прибиральниць раз-у-раз "відкомандировували" (директиви райкому) на роботу в колгосп. Старшоклясники різали і кололи дрова. Вони теж допомагали носити воду з криниці, але не завжди: найчастіше школу мили, як я вже казала, ввечорі або на світанку. Платили прибиральницям (здебільша — солдатські вдови і матері-самітніці) спочатку 22 карб. 50 копійок на місяць, потім 25 карб., нарешті — 30 карб. Тоді, коли в колгоспах майже нічого не платили, це були гроші. Школа забезпечувала вчителів вугіллям і дровами — прибиральниці такого привілею не мали. Але всі, більш-менш порядні директори "списували за актом" декілька додаткових тонн вугілля, декілька кубічних метрів дров і приділяли їх прибиральницям. Прибиральницям не належало доплачувати за роботи при ремонті школи влітку: фарбування підлог, віконних рам, дверей, шкільних лавок, білення стін всередині, обмазку глиною і білення допоміжних будинків школи. Ми складали фіктивні акти на людей, які не працювали в школі (довірених сусідів і знайомих), а роботу у вакаційний час доручали прибиральницям і платили їм з призначених на ці роботи фондів. Я все життя буду з приємністю і вдячністю згадувати цих скромних, мужніх, надзвичайно працюючих, прив'язаних до школи й учнів, витривалих трудівниць, без яких школа не могла б функціонувати ні одного дня.

Так само віддано працював наш конюх — одnorукий інвалід ще з дитинства, Григорій Гірман, — людина чесна, непитуща, тямуща — йому ми платили велетенську ставку — 50-60 карбованців.

В школі, діти з різних сіл, жили між собою досить дружньо. Дещо відокремлено трималися інтелігентніші старшоклясники — діти співробітників туберкульозної санаторії Занки. Але вони в нашій школі не були довго, перейшли до райцентру, з яким було

краще сполучення. Сварок, а тим більше бійок між учнями різних шкіл не було.

■

Якщо говорити про взаємини між школою і колгоспом, то їх можна визначити одним словом "залежність" (школи від колгоспу — завжди, колгоспу від школи — під час термінових сільських робіт: сапання, збирання урожаю).

Колгосп був розмірно багатий — школа бідна. Інколи колгосп нам дещо "підкидав" — корм, матеріяли...

Колгосп (ще перед тим, як ми придбали автомашину, повністю, потім великою мірою) доставляв до школи паливо, матеріяли для ремонту і будови. В цьому наше існування залежало від колгоспу.

Колгосп постачав школі електрику, виділяв учителям городи, зорював своїми плугами і тракторами чи кіньми.

Колгосп приставляв сіно для шкільного коня (коли ми створили ферму, ми мали пару коней, але тоді ми вже діставали сіно з інших джерел) і т. д.

З електрикою у нас трапилася цікава історія. Я, молодий директор, в усьому, що робила, керувалася офіційним державним довідником "Директор і школа". Там були й правила про освітлення шкільних кімнат. Шелудьківська середня школа містилася в одному досить пристойному будинку, де було чотири шкільні кімнати, 35-40 кв. метрів кожна, і в двох невеличких дерев'яних, обмазаних глиною будівлях, де разом було шість клас, 18-20 кв. метрів кожна. Згідно з правильником про освітлення, ми повісили в більших кімнатах по чотири стоватові лампки, в менших по дві. При кінці шкільного року виявилось, що ми перебрали приписану нам норму електрики майже в десять разів. На тому не край, що ні одна шкільна кімната не мала, як це передбачалося гігієнічними нормами, відповідного розміру і температури, — треба було ще працювати в півтемряві (школа працювала на три зміни: від 8 до 13 год. 1-4 класи; від 14 до 19,30 год. 5-10 класи; від 20-23:30 — вечірні класи для сільської молоді). З великим зусиллям нам удалося дістати дозвіл в обласному відділі народної освіти на провадження клас з меншою, як приписано, кількістю учнів — з огляду на маленькі шкільні кімнати. І до сьогодні в Шелудьківській середній школі на 18 кв. метрах навчаються 20-22 учні... Але залишити дітей без світла (взимку світили електрику до 10-ї години ранку — на першій зміні і від 16-ї години на другій) ми не могли. Ми заборгувались у колгоспі на астрономічну суму (точно вже не пам'ятаю скільки) і колгосп подав нас до суду. На суді ми показали виписки з державних постанов про освітлення

шкільних кімнат. Районний відділ народної освіти заплатив за нас борг, але нам наказали світити у кожній кімнаті тільки дві лампки — над шкільною дошкою і над столом учителя. Ми наказу не виконали. Пізніше ми знайшли спосіб, як вийти з ситуації, — частково платили за електрику, частково відробляли за неї в колгоспі, решту випрошували з невикористаних сум у райвно.

У школах, в яких мені доводилося працювати 14 років, сільські діти не були здорові: вони народилися перед, під час і після війни; вони жили в голоді, холоді, в тісних перенаселених хатах, навчалися в холодних і тісних школах. Не пишалися здоров'ям і сільські жінки. Один із наших сільських лікарів провадив відповідну статистику і сперечався в мій присутності з головою колгоспу Ф. М. Чудним. Чудний був одним з кращих голів колгоспу, яких я знала: досвідчений, розумний, твердої волі, якого не один раз "било" районне начальство (як усіх голів), але який умів лаявувати між райкомським пресом і колгоспниками. У селі його кликали Вітімуром — ім'ям місцевого поміщика, який давно загинув. Себе він не кривдив і знав, що коли він не "витисне" з колгоспу того, що райкомові потрібне, його знімуть з "номенклатури" без вагання. А він виходить з неї не хотів. Він умудрився краще від своїх сусідів забезпечувати (від 1954 до 1964 року, коли він помер від інфаркту) колгоспників. У нього був оперативний, ситий "корпус" бригадирів і рахівників, які жили згідно "з потребами" (як і він сам). Він добре годував декого в районі. Але йому завжди бракувало людей, і безглузді директиви згори перешкоджали йому бодай почасти працювати нормально. Він умів по-купецьки блиснути пишним святковим бенкетом у себе в хаті (п'яних до непритомности "німецьких" учителів о 10-ій годині ночі розвозили по хатах на легковій машині голови, а колгоспні боси "гуляли" ще добу і хоч би що...). Він міг розмашисто кинути солідну грошову суму колгоспній бібліотеці, щоб "переплюнути" школу й сільську раду з їхніми жебрацькими бюджетами. Він не міг зрозуміти, як учителі можуть жити на своїй зарплаті (і він і його бригадири і комірники не могли не дивитися на жебрацьку вчительську братію згори: вони ж бо брали з комір і засік усе, що хотіли). Він пропонував і мені дещо "підкинути" до хати з багатих комір, але я не хотіла брати на себе зобов'язання за таку ласку...

Це якраз він накинувся на лікаря з обвинуваченням того в надуживанні лікарськими картками-звільненнями з роботи жінок-колгоспниць і шоферів. Була пізня осінь. Лікар пояснив, що шофери перестуджуються, лежачи на спинах під машинами (в гаражі не було ремонтних ям), а 80% жінок хворіють на різні хронічні недуги. Вони, сказав він, чистять буряки на полі, сидячи на купах мокрих, холодних, укритих землею і снігом буряків. Треба поробити дерев'яні лавочки і возити їх на поле разом з

людьми. Голова тільки стиснув плечима: "Ну, брате, нумо... лавочки!..."

■

Державним бюджетом школи завідував її директор. До 1961 року бухгалтерія районного відділу народної освіти переказувала гроші на рахунок школи в районний банк (не на спецрахунок, а на бюджетний) і їх видаткував директор, уважно слідкуючи, щоб гроші розділювати згідно з призначенням. Перекидати гроші "з статті на статтю", себто витратити їх на шкільні потреби за власним глумом, а не за призначенням згори, не рекомендувалося, а навіть каралось адміністративно, включно з доганою і записом в особисту справу. Але ми такі пересушення частенько робили: догани з часом забувалися або їх скасовували, а гроші витрачалися краще, бо директор краще знав потреби школи, ніж укладачі стандартних бюджетів. При кінці календарного року (він теж і бюджетний) іноді щастило здобути додаткові фонди — коштом шкіл, які призначених їм грошей не витратили. Пляни бюджету на наступний шкільний рік укладали школи (директор і бухгалтер) і відсилали по адміністраційній драбині вгору, але ініціатива низової клітини була фікцією, як і кожна інша низова ініціатива: бюджет був суто централізованого порядку і "сходив" директивним порядком згори. Зарплату виплачували вчителям раз на місяць — точно обраховуючи всі лекції, заступства, відпустки і відсутність через хворобу. Фонд зарплати був відповідний до кількості годин у навчальній програмі всіх клас. Завпед і бухгалтер (пізніше рахівник) провадили облік роботи вчителів. Крім зарплати, в бюджеті були такі позиції (цитую з пам'яті, в довільному порядку): 1. Поточний ремонт школи; 2. Ґрунтовний ремонт школи; 3. Придбання твердого інвентаря; 4. Придбання м'якого інвентаря; 5. Придбання наочного приладдя і книжок; 6. Відрядження; 7. Різні непередбачені витрати.

В 1955-1966 роках на всі витрати Шелудьківської середньої школи було призначено (звичайно, без зарплат учителів і співробітників) майже 5 тисяч карбованців (новими грошима). За сім років мого директорства, ця сума зменшилася до 4500-4300 карбованців. Дві останні позиції були цілком мізерні: одна 50, друга 20 карбованців на рік. На поточний ремонт призначали 600-700 карбованців, на ґрунтовний — до 1200 карб. Решта суми розподілялася на всі інші позиції. Головний будинок нашої школи був збудований в 1835 році для церковно-парафіяльної двокласової школи.

Ми розібрали стіни між трьома великими класами і поставили дерев'яні перегородки, щоб у потребі перетворювати три класи на

залю, а перегородки на сцену (в школі не було залі). Правда, після цього в усіх трьох клясах було одразу чути всіх трьох учителів, але що було робити? Інші шкільні будівлі теж були досить старі, а призначені на їх ремонт гроші (на поточний і ґрунтовний ремонт) вистачали тільки на білення, малювання і невідкладні напрямки. При кінці року я звичайно "випрошувала" (я вже говорила про це) додаткові фонди в районному або навіть в обласному відділі народної освіти: на істотний ремонт даху, щоб замінити згнилі дошки в підлогах, щоб перемурувати старі печі, щоб замінити поламані меблі. Разом з грішми доводилося випрошувати будівельно-ремонтні матеріяли. Але просити про них в райвно чи райвиконкомі було безглуздя, бо ж там розподілювано мізерні резерви будівельних матеріялів рівномірно на всі школи. В обласному відділі народної освіти звичайно теж не залишалось ніяких надвишок: усі приділи з облвиконкому і міністерства освіти вони розподіляли по районах. Найпевнішим джерелом, де можна було, поза пляном, дістати матеріяли були заводи або обласні організації постачання (сільгоспстач, сільгосптехніка, лісництва), різні військові відомства і частини. Іноді розщедрювався — із своїх надходжень — колгосп. Треба було "тільки" (а це "тільки" не легко було досягнути) випросити додаткові гроші в районному чи обласному відділі народної освіти. Потім можна було їздити до згаданих організацій і барвисто змальовувати наше дійсно тяжке становище; вмовляти продати нам поза пляном шиферу чи заліза для даху, цементу, дерева, цвяхів і т. д. і т. п.

Кожного року, складавши бюджет і відсилавши його до райвно, ми якнайдокладніше обґрунтовували наші потреби в коштах на наступний рік, долучали кошториси передбачених нами робіт, креслення конче потрібних нових добудов і будов. Ні разу цього не взято до уваги, бо ні райвно, ні облвно не щастило домогтися від міністерства істотного збільшення асигнувань на нашу школу. Я підкреслюю: на *нашу* школу, бо всі істотні капіталовкладення, всяке централізоване капітальне будівництво в школах узгоджувано з найвищими інстанціями, там затверджувано і пляново фінансовано. Можливо, якби я поїхала зі своїми кошторисами й плянами до Києва, до Міністерства освіти, його плянового й фінансового відділів, до міністра, я, якби мені вдалося туди продертися й достукатися, переконала б їх у потребі виділити гроші на капітальний ремонт старих будівель школи або на спорудження нової. Я спостерігала такий випадок, уже живши в Харкові й працюючи в системі Міністерства охорони здоров'я, в школі при дитячому туберкульозному санаторії. Але на подорожі до Києва в мене не було ні матеріяльної, ні фізичної можливости. Хоч-не-хоч, я мусіла обмежуватися на контактах з обласними

організаціями.

Я хочу ще раз підкреслити, що лев'яча пайка адміністративно-господарської і фінансової діяльності директора сільської школи, який чомусь вирішив відстоювати з власної ініціативи інтереси школи, вимагала винахідливості і такого стратегічно-тактичного маневрування, яке дозволяло б обійти фінансові закони, не порушивши при цьому Кримінального кодексу. Здійснити це було важче, як, наприклад, класти у власну кишеню мізерні шкільні фонди (що, зрештою, не було винятковим явищем). Багато клопоту мали бухгалтер, завідувач господарства і я через парадокс централізованого всеохопного "плянуння"; не тільки будівельні (дерево, цегла, цемент, дахове залізо, шифер, скло і подібне), але і ремонтні (фарба, олифа, цвяхи і т. п.) матеріали завжди були дуже дефіцитні і крамницям, включно з сільсько-споживчим товариством, було заборонено продавати їх установам за безготівковим розрахунком (себто, більшою кількістю). Дерево розподілялося тільки за спеціальним приділом централізованим порядком. (Хоч на чорному ринку його було наддостаток — втричі дорожче.) А нам рішуче заборонялося отримувати готівку і платити нею. Припускалося, що нам будуть постачати централізованим порядком, але централізовано нам припадали нікчемні крихти, і то не завжди. А коли б не ремонтувати шкільних будинків раз на рік (бодай тільки найконечніше), в них цілком не можна було б працювати.

Коротко, крамниці не мали права продавати будівельні і ремонтні матеріали за безготівковим розрахунком (через банк), а школа не мала права купувати ці матеріали за готівку, взяту з бюджетного рахунку. Через банк можна було оплачувати тільки централізовані наряди на будівельно-ремонтні матеріали, але таких нарядів ми майже ніколи не діставали.

Але в той же час школам дозволялося купувати харчі за безготівковим розрахунком, хоч школа нікого не годувала. І ми брали у сільській крамниці рахунок, наприклад, на цукор, переказували зі свого рахунка на рахунок крамниці гроші "за цукор" і купували... цвяхи. При цьому цукру не можна було "списати", а цвяхів не вільно було прибуткувати, щоб звітувати про витрати на них. Добре, що при нашій школі був той маленький гуртожиток, про який я оповідала вище: ми списували цукор чи борошно на гуртожиток (хоч не мали права харчувати там дітей і не знали, за якою статтею відраховувати потім ці витрати), а цвяхи, яких ми ніде не записували, ужиткували для ремонтів.

У багатьох школах все це спонукало до дрібних адміністративних зловживань і в усіх без винятку — до перевантаження і плутанини. Пам'ятаю, що мітична "ковбаса", замість якої ми дістали з сільської крамниці фарбу для підлог "висіла" у

нас 2-3 роки і ми "списали" її щойно з допомогою районного ревізора Мороза; пострах розкрадачів, людина з репутацією причепи і буквоїда, він систематично перевіряв нашу школу (коли у нас постало господарство) і добре знав, що ми не крадемо і багато працюємо. Він завжди з власної ініціативи, "законно" допомагав нам вийти з цих безглуздих, штучних труднощів. На мою думку, Мороз був районного масштабу героєм, який одночасно боровся на два фронти: проти зловживання і злочинства "на місцях" і проти офіційного безглуздя, яке ускладнювало і паралізувало роботу нечисленних ініціативних людей. Люди, на загал, вже відучилися виявляти ініціативу у роботі. Якщо вони виявляли винахідливість, то найчастіше для забезпечення власних потреб. І це було, мабуть, природніше, ніж наша поведінка: для себе, для власної користи в цій ситуації можна було, обходячи закони, дещо вимудрувати. А для установи робити це було дуже важко. Скорше чи пізніше начальникам надокучував ініціативний підлеглий. Людська енергія виснажувалася (разом із здоров'ям) у змаганні з могутніми і незліченними, систематичними неполадностями.

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У статті Ю. Ш. "Новітня світова література, від Шевченка почата" (Сучасність, 1979, ч. 3) треба читати:

— ст. 34, 5-ий рядок згори: "знання літератури — далеко поза загальноустійненою комбікормовою жуйкою...";

— ст. 36, у четвертому рядку в тексті знизу, замість "панів вираз" — "панівний вираз".

Перше радіоінтерв'ю Надії Світличної на Заході

Сольчаник: Вісімнадцятого травня 1972 року вас заарештували за так звану антирадянську пропаганду і агітацію. Чи можете дещо сказати про вашу діяльність в українському правозахисному русі до вашого арешту?

Світлична: Про діяльність чи в правозахисному русі, чи в антирадянській діяльності, — так мені сформульовано, — я чую протягом кількох останніх років і ніяк не можу звикнути до цього терміну "діяльність". Незалежно від того, чи вона антирадянська чи правозахисна. Я не вважаю те, що я робила до 1972 року, і те, що я взагалі в житті робила, якоюсь діяльністю. То було випадкове зацікавлення літературою Самвидаву, що інкримінувалося потім як злочин, як антирадянська агітація і пропаганда, і діяльністю — це можна назвати дуже умовно. Не так давно, уже перед від'їздом з Радянського Союзу, одна моя знайома в приватній розмові зі мною якось випадково розкрила мені очі на просту істину. Вона сказала, що вважає себе (говорила вона російською мовою), "считаю себе антисоветчицей и горжусь этим. Так, как я гордилась бы, если бы меня называли антифашисткой". Мене ця думка просто вразила, бо я до такого розуміння ніколи не підіймалася і вважаю, що хоч то ніби так просто і так зрозуміло, але до того треба дійти. Щодо діяльності, якщо вже так говорити, до 1972 року, то це справді обмежувалося в основному цікавістю до літератури Самвидаву. Література, правда, певного спрямування. Мене найбільше в самвидавній літературі цікавила тематика репресій, ув'язнень у Радянському Союзі. Бо це було для мене щось нове, незвичне і часто незрозуміле. Я вихована в радянській школі, в радянських умовах, в комсомолі. Звикла думати, що все радянське — то є найкраще, радянська свобода — то найбільша свобода в світі. І що кожній букві Конституції треба вірити. І для мене було відкриттям існування політичних ув'язнень не тільки в минулому, а й тепер. Я зацікавилася тим і за ту цікавість поплатилася потім власним ув'язненням на чотири роки. Перед цим ми говорили трохи з вами і вас цікавило, що я робила в обороні брата під час його першого

Першою зупинкою Надії Світличної в подорожі з Києва до Америки був Рим, куди вона прибула 12 жовтня 1978 року. У скорому часі члени Міжнародної Амнестії організували для неї зустріч з італійською пресою, де Світличну впровадив Леонід Плющ. Про пресконференцію широко звітували газети "Маніфесто", "Стампа", "Аванті!", "Републіка", "Воце републікана", "Паезе сера", "Мессаджера" (усі від 22 жовтня), "Аввеніре" (24 жовтня), "Льотта контінуа" (впливова газета лівих політичних поглядів, від 2 листопада). 8 листопада в Світличної взяв інтерв'ю для радіо Свобода його співробітник Роман Сольчаник. Щирість розповіді й свіжість вражень роблять це інтерв'ю документом не тільки політичним, але й людським. Подаємо його з незначними скороченнями.

ув'язнення в 1965 році?

То були такі несміливі спроби оборони. Я зверталася з телеграмою до делегатів партійного з'їзду, який у той час збирався в Москві. Просила пояснити, що це значить? Бо я знала свого брата як дуже порядну, чесну людину, як патріота свого народу і ніяк не злочинця. Людину, яка нездатна вчинити будь-який злочин проти народу. А його кваліфіковано як особливо небезпечного державного злочинця. Я хотіла, щоб мені те пояснили. І, я пам'ятаю, кінчалася телеграма сподіванням, що знайдеться бодай один чесний комуніст, який пояснить мені ситуацію, але не знайшлося жадного такого комуніста, бо відповіді я не дістала. Яка література Самвидаву перейшла через мої руки, так би мовити? Насамперед — спогади Шумука. Першу частину їх я редагувала. А крім того, повість Осадчого "Більмо", статті Сверстюка "Собор у риштованні", "Котляревський сміється", "На мамине свято" — їх я передруковувала. Деякі з цих речей носила в журнали на прохання авторів. Все це інкримінувалося як виготовлення і розповсюдження антирадянської літератури. Скажімо, якщо я передрукувала Сверстюкові "Собор у риштованні" (з його авторського примірника, виготовила чотири примірники) і повернула йому, то це я не просто їх виготувала, а й розповсюдила шляхом передачі авторові. Так це і називалося — "розповсюдила шляхом передачі авторові". Інших розповсюджень у мене в справі не доведено. Але це не перешкодило слідчим назбирати 15 томів справи і засудити мене на чотири роки ув'язнення.

Сольчаник: У 1970 році стало відомо, що вбито українську художницю Аллу Горську. Що вказувало на те, що до вбивства були причетні органи влади?

Світлична: Алла Горська — дуже близька мені людина, і склалося так, що за життя ми були близькі і в тій трагедії я волею Провидіння брала безпосередню участь, тобто я була серед тих перших небагатьох, що бачили її вже мертвою. Перший час чутка про те, що вбили її не без участі КГБ, була дуже поширена, але я тоді категорично заперечувала саму можливість такого. Я говорила, що то приписують КГБ всі гріхи. І навіть цю трагедію хочуть скинути на КГБ. Але з часом я зважувала деякі обставини, деякі подробиці того розслідування вбивства і приходила до думки, що це могло статися справді не без участі КГБ. Я не знаю, чи то було санкціоноване, чи то було з чиеїсь самодіяльності, але я дедалі більше переконуюсь у тому, що КГБ доклало до того рук. Чому я в тому переконуюсь? Насамперед, тому, що після вбивства її самої дуже методично, плянормірно і послідовно вбивають її роботи і знищують саме її ім'я. Ще живі люди, які працювали разом з нею, які брали участь у колективних роботах останніх її років, як мозаїка в Донецькій школі; мозаїки в Києві (ресторан "Вітряк"), розписи в ресторані "Полтава" та інші. Тепер, коли виходять монографії чи словник художників і вміщують репродукції її робіт, ніде не називається її ім'я. Ще наприкінці свого ув'язнення, перебуваючи в Ворошиловградській тюрмі, я мала змогу бачити її велику роботу, останню роботу, в якій вона брала участь: мозаїку в Краснодонському музеї "Молододі Гвардії". Туди возили мене спеціально на екскурсію від КГБ, показували музей, і екскурсивод звертав увагу на ту мозаїку, називав авторів, але двох, не називаючи

третього, Алли Горської, яка, можливо, найбільше вклала душі в ту роботу. Я застановлялася над тим, чому так виходить, і ставила це питання, зокрема в КГБ. Там категорично заперечуючи свою причетність до цієї смерті, водночас дивуються, що я ставлю питання про знищення її імені після її фізичної смерті. У кожному разі я не чула якихось переконливих спростувань цієї версії. Таким чином я, не маючи конкретних доказів, для себе майже переконана, що то сталося не без участі КГБ.

Сольчаник: Як реагували режимні чинники на вашу участь у правозахисному русі?

Світлична: Якщо йдеться про реакцію в часи до мого ув'язнення, тобто до 1972 року, то можна говорити про різні форми. Арсенал режимних чинників досить великий, насамперед — звільнення з роботи, неприйняття на роботу, тобто негласна заборона на професію, що існує в Радянському Союзі і дуже широко застосовується. Я філолог, і будь-яка робота за моїм фахом вважається ідеологічною роботою. Навіть коли я в 1965 році під час першого ув'язнення мого брата влаштувалася в Укркнигоекспорт звичайним бракером, я не мала ніякого відношення ні до замовлення книжок, ні до їх пересилання за кордон, я бачила тільки списки книжок, які замовляють, і які пересилають із книгарень за кордон, — але й ту роботу вважали для мене неможливою, бо вона є нібито ідеологічна. Мене звільнено з неї. З інших робіт звільнили також під тим чи іншим приводом. Не один раз, особливо, коли брат був в ув'язненні, то не через мою якусь діяльність, бо діяльності такої не було, не через участь у правозахисному русі, бо ніякої участі такої не було, а в основному через прізвище. Бо я мала необережність носити те саме прізвище, що й брат. І то було негласною причиною таких переслідувань. У 1967 році я брала участь у стихійній демонстрації, що відбулася від пам'ятника Шевченкові до ЦК партії у зв'язку з забороною вшановувати Шевченка 22-го травня. То була цілком стихійна демонстрація, спровокована владою, і коштувала вона багатьом звільнення з праці і різних переслідувань. Мене звільнено з роботи того року і наступного. У 1967 році я працювала в Інституті педагогіки. Там вимагали звільнення і, зрештою, звільнили. Наступного року перед 22-им травня я працювала в радіокомітеті. Була, очевидно, вказівка вжити якихось заходів, щоб я не була біля пам'ятника Шевченкові того дня, хоча на той час уже влаштовували фестиваль біля пам'ятника Шевченкові і можна було вільно йти, але вільно можна було йти організованим шанувальникам Шевченка, а стихійно все одно заборонялося. І оскільки було побоювання, що я можу неорганізовано, тобто стихійно піти до пам'ятника Шевченкові, — і що ще страшніше — понести квіти, — то мені запропонували поїхати у відрядження на ті дні. Але то зроблено дуже цинічним способом. Мені сказали: "Для того, щоб уберегти вас від якихось підозр з боку ваших друзів, щоб вам не закидали чогось ваші друзі, ми можемо послати вас у відрядження, аби ви не були біля пам'ятника Шевченкові в той день". Я сказала, що на таку торгівлю я не згодна. І мене також звільнено з праці. Правда, і перед цим, і в 1968 році створено такі умови, щоб я сама написала заяву про своє звільнення. І я писала такі заяви, формулюючи, що я змушена їх писати. Але усно причини звільнення досить цинічно і відверто сформульовано. Останні чотири роки від 1968-го я

працювала в бібліотеці, і звідти вже мене звільнено без усякого формулювання, бо звільнено вже після того, як я була у в'язниці. Окрім того, мене час від часу допитували в КГБ з того або іншого приводу. Такі в основному були переслідування до 1972 року.

Сольчаник: Після вашого арешту в травні 1972 року яка була поведінка слідчих?

Світлична: Мене недавно питали, хто проводив слідство, чи пам'ятаю я прізвище. Звісно, прізвище пам'ятаю. І, мабуть, на все життя запам'ятала, так само, як першого слідчого підполковника Гарбуза, і так само Сірика, що провадив основне слідство. Чи я цікавилася, чи вони українці? Так, вони українці, та мені від того, на жаль, не було легше, що слідство вели мої земляки. Як поводитися? Якщо лаконічно сформулювати поведінку, я б сказала, підступно. Від першого моменту, коли прийшли робити трус, 12 січня 1972 року, і на запитання: хто за дверима? сказали: "Телеграма"; і кінчаючи наступними брехнями, якими супроводжувалося слідство весь час. Час від часу я "купувалася" на ті брехні, але, слава Богу, я не "купилася" у важливішому, тобто не повірила в порядність КГБ, не повірила в те, що ними керують справді якісь добрі наміри, в чому вони намагалися переконати мене на словах. У цьому вважаю себе переможцем, якщо так можна висловитись. Але щодо конкретної поведінки зі мною, то весь час були зі мною чемні. Як правило, ввічливі, фізичних тортур до мене не застосовували. І так, якби відкинути суть розмов, які вели зі мною, а взяти тільки форму, то можна було б сідати й за чашку кави з ними. Але я б не воліла.

Сольчаник: Ваш процес відбувся під кінець березня — на початку квітня 1973 року. Як відбувався цей процес, чи він був відкритим?

Світлична: Мій процес був навіть формально закритий за якоюсь там відповідною статтею кодексу. Виглядало це так. Велика лава підсудних, я там сама, зіщулена, маленька і безпорадна, можна сказати, в оточенні озброєного конвою, в порожній залі, якщо не взяти до уваги там ще кількох старших конвоїрів, суд у складі незмінного Дишля — то такий універсальний суддя, котрий усіх націоналістів і віруючих судить на Україні, — двох цих, як вони називаються, народних засідателів, котрі там дрімали весь час, і в жіночому складі була там прокурорська частина, прокурор, здається, Хрущ Марія Петрівна, і оборонець Денисенко. Сам процес тривав шість днів. Важко коротко описати, як то все відбувалося. Я не знала, що робиться за дверима суду. Ізоляція то була цілковита, абсолютна. Я добре не знала, не могла зрозуміти, в чому мене обвинувачують, не могла зорієнтуватися навіть під час суду. Від мене вимагалось найбільше, щоб я визнала, що твори, які вилучено в мене під час трусу, — антирадянські. Якби я то визнала, мене переконували, що суд повернувся б у зовсім інший бік. Але я не могла того визнати, бо твори, які в мене вилучено, я не вважала і не вважаю антирадянськими. Так ми не знайшли спільної мови з судом. І хоча я запевняла в останньому слові, що як мені дадуть змогу бути з моїм малолітнім сином, то я без дозволу, без благословіння не надрукую жадного слова, не напишу, не перефотографую жадного рядка, тобто я просила милости від них. Вони на таку умову не пристали, і

пізніше намагалися спекулювати моєю нібито обіцянкою, але обіцянки як такої не було: я пропонувала нічого не друкувати, не фотографувати тільки при умові, якби мені дали змогу бути з сином. Такої змоги мені не дали, і через те я вважала і вважаю себе вільною від будь-яких обіцянок. Отже, суд був закритий, свідками призначено мені трьох. Викликано Шумука, оскільки його спогади були основним матеріалом у моєму звинуваченні; Сверстюка — його статті також інкримінувалися мені; і мого брата Івана. Шумук не був на процесі. Пояснювали то нельотною погодою чи щось таке. Він уже на той час був у Мордовії. А брат мій Іван Світличний і Євген Сверстюк були на процесі. І то була найсвітліша пляма протягом усього процесу, найкращий спогад вони залишили, самою своєю присутністю. Я обох їх дуже люблю і шаную. І вже поява усміхненого Івана, поява трохи такого скептичного і постійно симпатичного мені Євгена Сверстюка була для мене великою моральною підтримкою, великим святом навіть, я б сказала. Так, ніби розсунули самі тісні ті і непривітні стіни суду. Вони поводитися дуже невимушено, просто, тобто були самі собою і були людьми, що якимось не в'язалося з вимогами протилежної сторони. Я бачила, що суд невдоволений з того, що бачить перед собою таких звичайних, простих, незігнутих і не переляканих людей. На них то справляло неприємне враження. Відповідно на мене навпаки.

Сольчаник: Ви були засуджені на чотири роки позбавлення волі в таборах суворого режиму. Чи можете дещо сказати про вашу діяльність у жіночому таборі в Мордовії?

Світлична: Господи, знову та діяльність. Там уже діяльність була трохи жвавіша, веселіша, конкретніша, тобто ми там діяли на пошитті рукавиць. Це насамперед. То обов'язкова, примусова праця, до якої залучали одразу, як тільки привозили до табору. Але то було не найцікавіше заняття в нашому табірному житті. Так само, як були не найцікавішими ті обшуки, ті вимоги режимні, про які згадувати не дуже хочеться. А краще я згадаю про те, що ми робили більше для душі, тобто у вільний уже від обов'язкової діяльності час, або, як любить казати мій брат, в "служебное от работы время". Отже, намагалися насамперед не забувати, що ми — жінки, тобто якимось дбати про свій зовнішній вигляд, вишивати собі комірці, ну, і поза тим вишивання було нашим таким загальним і постійним захопленням. Особливо не могла жити без вишивання Оріся Сенік. Вона й компонувала взори і вишивала дуже багато, і мене вчила, приєднувала до того. Компонувала взори і Стефа Шабатура, але вона художниця за фахом, і вона це вважала заняттям так, між іншим. А основне своє заняття вона вбачала в малюванні ескізів, тобто в плануванні майбутньої роботи і дещо малювала вже там. Зокрема мені найбільше подобалася з усього створеного Шабатурою там у таборі — серія ескібрисів, які вона зробила, то було понад 70 ескібрисів, але мені водночас і боляче про них згадувати, бо незадовго до мого звільнення в неї забрали все, що вона зробила в таборі — всі ескізи, всі малюнки, всі ескібриси — і замість них підсунули їй акт про знищення робіт. То було дико, жорстоко супроти неї і супроти мистецтва взагалі.

Мене одразу, тобто з перших днів перебування в таборі, залучили до

роботи над словником мікробіологічної термінології. Цю роботу почала Ніна Строкатова ще до мого приїзду, а потім ми вже скооперувалися, працювали дуже дружньо і мріяли про те, щоб його закінчити в кращих умовах. Ну, очевидно, ті кращі умови для нас ще не настали, бо робота не закінчена, і не знаю, чи колись вона буде закінчена, а тим часом мені не дозволили вивезти тих матеріалів з собою. І чи буде змога продовжити ту роботу пізніше, не знаю. Інші мали якісь інші захоплення або не захоплення, а роботу, скажімо, для себе, для душі, і для людей. Ірина Калинець, Оріся Сенік (ми звикли, щоб розрізнати їх, то називати одну Ірина, другу Оріся) писали вірші. Це було для них необхідністю і то залежить від того, хто буде оцінювати ту діяльність. Якщо адміністрація табору, то вона оцінюватиме діяльність за кількістю пошитих рукавиць, а мені видається головним у тому побути вірші, які написала Ірина Калинець, а вона сама, напевно, вважає найважливішим ті гіпотези, до яких вона думалася, вивчаючи історію України, а Оріся Сенік — не знаю, що важливішим вважає — чи свою поетичну діяльність, чи вишивки. Інші жінки, зокрема вірні, таких там була половина, переважна більшість з Росії, головним заняттям мали і мають моління. Знову таки повторюю, що мені це слово *діяльність* вважається трохи штучним. Бо там яка діяльність? Певно, що брали участь, як могли, в тому, щоб захищати себе, свою гідність, наскільки це можливо в тих умовах. А в тих умовах, виявляється, можливості не менші, ніж на волі, в кожному разі мені здається, що там відчуття внутрішньої свободи розвиненіше, ніж на волі, де кожну людину зв'язує безліч різних умовностей і де ніби можливостей більше, тобто вибір для тієї діяльності більший, але більше і тих гальмівних чинників: сім'я, умови різні, родичі, громадська думка, сусіди і так далі. А там в основному кожен наодинці перед своєю оголеною совістю. І вибирає, як вчинити в тому або іншому випадку сам для себе. Брали ми участь у такій ширшій діяльності — *страйкували* від кінця 1974 до середини 1975 року на знак протесту проти примусової праці, воювали за статус політ'язня. Наскільки це було успішно, історія покаже. Але ми були задоволені з того, що хоч на якийсь час ми звільнилися від рабської психології. І обрали для себе додаткові покарання в карцерах, у ПКТ ["приміщення камерного типу"] віддали цьому перевагу перед недільною примусовою працею. Принизливою працею. Були в нас наміри, пляни. Скажімо, ми з Ірою Калинець... Мріяли про те, щоб довше побути разом у камері, відшліфувати її казки разом. І взагалі побути на самоті. Але чотири роки виявляється, замалий термін для того, щоб здійснити якісь наміри. Проте, я переконалася, що і двадцяти п'яти років теж часом бракує. Люди захланні в своїх намірах і плянах, і завжди не встигається зробити чогось бажаного.

Сольчаник: Вас звільнили з табору в травні 1976 року після закінчення строку. Яке було ставлення до вас з боку органів влади?

Світлична: Відверто кажучи, не дуже гостинне і не дуже привітне. Ще до звільнення мене майже півтора місяця тримали у Ворошиловградській тюрмі — не просто тримали, а обробляли на той предмет, щоб я погодилася на добровільне заслання, щоб я залишилася у Ворошиловградській області жити. Я це сприйняла тільки як заслання, не передбачене вироком, і не погоджувалася на нього. Тоді мені дозволили поїха-

ти до Києва, але попередили, щоб я нічого доброго там не сподівалася. Ну, хоча я і не сподівалася на якусь велику ласку чи добрість, а все ж сподівалася, що те, що мені належить за законом, тобто прописку я дістану. І тут я помилилася. Видно, не всі ілюзії викоренили в мені за чотири роки. Я марно домагалася тієї прописки протягом довгого часу, домагалася прописки для себе, домагалася прописки для сина, якого абсолютно незаконно виписали і послали в заслання на тих чотири роки. Він теж утратив право на київську прописку. Хоч нібито за законом він міг повертатися до Києва і йому вироком не було передбачене заслання. Він мав на той час два роки життєвого шляху. Але все це було марно. У шуканні роботи я натрапляла на такі самі перешкоди, бо то взаємов'язані речі. Без прописки не беруть на роботу. Без роботи не прописують. Коротше, я відчула себе на такій волі, як собака на прив'язі. Я згадувала Шевченка часто і навіть цитувала в одній із своїх заяв. Лише наприкінці 1976 року мені вдалося на короткий час влаштуватися працювати дворником, та й то мене звільнили через чотири місяці, звільнили б скорше, якби не прихильне ставлення до мене на роботі. Звільнили саме через відсутність прописки. Отже, всі шляхи на волі мені перекрито. Я не знала, куди вдатися. І до кого вдатися по справедливості. Я все ще надіялася на якусь справедливість. Наївно надіялася. Зрештою, побачивши таку безперспективність, безнадійність своїх пошуків, я прийшла до висновку, що це нижче людської гідності вважати себе громадянином оцієї могутньої добре злагодженої машини, яка зветься Радянський Союз і яку я назвала в заяві про зречення від громадянства "наймогутнішим у світі концтабором". Властиво, я такої думки додержую і дотепер, бо кількістю в'язнів не обмежується концтабір — Радянський Союз. І ув'язненнями не обмежуються репресії, можливо, то навіть не найбільше покарання — ув'язнення. Більші і важчі покарання терплять люди не ув'язнені, ті, що перебувають на так званій волі. Я про це говорила там, через те говорю й тут, бо то було б нечесно — говорити тепер за межами Радянського Союзу те, що боялася сказати там. Приблизно так само я говорила й там, можливо, не перед такою широкою аудиторією, в інтимніших розмовах, в основному на допитах в КГБ.

Сольчаник: Вас викликали на свідчення під час процесів над членами Української гельсінкської групи Руденком, Тихим, Мариновичем і Матушевичем. Як відбувалися процеси цих діячів українського правозахисного руху?

Світлична: Так, я була на процесі Руденка й Тихого у Дружківці Донецької області. Враження від того процесу в мене дуже похмурі. Навіть уже після того, як я перейшла через свій процес і знала про багато інших подібних процесів, було дуже тяжко відчувати ту атмосферу. Я тоді там це називала гадючим гніздом. Сама атмосфера була настільки гнітюча, настільки, я б сказала, фашистська, що я не знаю, де той Тихий брав сили для усміхнених очей, для розважливого поведіння на суді. І Руденко, котрий не мав ще зовсім досвіду ні судового, ні табірнього, а не втрачав ні розважності, ні відчуття реальності, ні самоповаги. Поводилися вони напричуд спокійно, тобто врівноважено й переконливо, і гідно; хоч я бачила їх недовгий час, я не мала змоги бути довгий час на процесі, бо їздила я туди разом із своїм малолітнім сином, а з ним присутньою бути на

процесі було не вільно, не дозволялося, і залишити не було де. Через те я не могла більше бачити й слухати їх на процесі. Я була там десь протягом двох чи трьох годин, але в Дружківці була трохи довше. Була біля приміщення суду і слухала принаймні враження, з якими люди там приходили, і загальний настрій від того процесу в мене залишився дуже важкий. Процес був фактично закритий, так як і всі подібні процеси. Хоча формально він вважався відкритим. Мені не забороняли бути там присутньою, напевно, врахувавши те, що я не можу бути з особистих причин, а якби я могла, напевно, теж не дозволили б, так як не дозволяли родичам, як не дозволяли іншим свідкам. Далеко від Києва, далеко від друзів, із спеціально підбраною публікою, що вороже настроєна і не приховує того. Репліки постійні, на зразок того, що скажімо, Тихому перший раз "мало дали" і так далі. То все може вивести хоч кого з рівноваги. Але й Тихий і Руденко витримали все. На процесі Мариновича й Матусевича я також була як свідок, і там я була довший час. Матусевича на тому процесі не було. Процес відбувався без нього, тобто його судили заочно. Процес теж закритий, у Василькові, але це ближче до Києва і хто міг дозволити собі таку розкіш, мав змогу приїхати, хоч не мав змоги все одно бути на процесі, бо то було прикрите стількома кордонами, що навіть їх не злічити. Перепиняли вже на вулиці, при вході до приміщення суду обов'язково перепиняли всіх і вже не пускали далі. Якщо когось пускали з повісткою чи з якоюсь перепусткою далі, то треба було перейти ще кордони на кожному поверсі і відзвітувати, хто ти, і чого, і куди йдеш, аж потім пускалося до суду. Публіка була так само спеціально підбрана й вороже настроєна до підсудних і до прихильних свідків.

Сольчаник: Під кінець 1977 року були всі дані припускати, що органи влади готують нову справу проти вас. Чи можете дещо сказати про це?

Світлична: У листопаді й грудні 1977 року мене справді часто викликали до КГБ вже не на допит, а то вже називалося "бесіди", котрі записували на магнетофон відверто. Бо то вони роблять, наскільки мені відомо, прихованим способом, а тут просто собі стояли мікрофони на столі, і мені сказано, що з мого дозволу записуватимуть. Вірніше — з моєї згоди. Я казала, що я незгодна, але то не перешкодило їм записувати далі, і "бесід" таких було кілька. Ті "бесіди", справді, свідчили про якусь нову справу щодо мене. Як завжди, говорилося знов таки про діяльність, діяльність антирадянську. Мене і тоді, як і в інші часи, це дивувало, бо ніякої діяльності не було. Бо протягом тих майже двох років, що я була на волі, я не виявляла ніякої не тільки політичної, а й громадської діяльності, якщо робила якісь неспіливі спроби виступити публічно, навіть не публічно, а з якоюсь заявою, то тільки в пляні самозахисту. Якоюсь діяльністю я це назвати не могла, але то кваліфікувалося як "антирадянська діяльність", як те, що я не стала *на путь исправления* і продовжую далі "ворожу антирадянську діяльність". Закінчилися ті "бесіди" оголошенням мені офіційного попередження за указом 1972 року. Там були пункти звинувачення, які потім передали до прокуратури як уже готові, кваліфіковані звинувачення в майбутній справі проти мене, якби така виникла. Які конкретно пункти? Лист до Гельсінкської групи і до Центрального Комітету партії про зречення від громадянства, повідомлення про зречення від громадянства до

Президії Верховної Ради Союзу, кілька листів, що я підписувала в числі інших в обороні Руденка, потім щось було в День політв'язня, участь у виготовленні кількох меморандумів (я завжди плутаюся в числах, здається, номер другий і одинадцятий і ще там якийсь із перших — я не пригадую, чи то перший, чи то третій. Забула). По-різному вони мені розповідали про ту участь. Часом переконували, що я виготовила якийсь там меморандум, хоч то не відповідало дійсності. Один з них я перекладала, але чомусь вони не вірили, що я перекладала його з російської мови на українську, а підозрювали, що я його написала. Хоч у самому попередженні це не формулювалося як авторство, а як участь у виготовленні. І кілька узагальнених звинувачень, що зводилися до ідейно-шкідливого впливу на оточення, на всіх, з ким я спілкувалася. Насамперед, що "посадила" Мариновича й Матусевича, що вони були "дуже правильні" до того, як зустрілися зі мною, а потім зробилися "зовсім навпаки". І що на моїй совісті їхні ув'язнення. Що я неправильно виховую сина. І що це може навіть спричинити в майбутньому якісь рішучі заходи в цьому пляні, тобто попередити, що можуть позбавити мене права материнства. Цим вони мене залякували, ще з 1972 року починаючи, і, очевидно, хотіли шантажувати й далі. Конкретно йшлося також про інших моїх близьких, зокрема, про мого чоловіка і його сестру. Що я на них дуже шкідливо впливаю, і, як щось таке виявиться в їхніх настроях, то це також буде на моїй совісті, що я також за те маю нести відповідальність. Там ішлося навіть про відвідування могили Алли Горської. То називалося "зборища". Хоч я рідко бувала на її могилі, разів два на рік, у день її народження і весною приходила трохи навести лад, але й те кваліфікувалося як "ворожа діяльність". От така "діяльність" була в мене. Після ув'язнення й за це могли робити нову справу. Але до того, на моє щастя, не дійшло.

Сольчаник: П'ятнадцятого серпня 1978 року в газеті "Літературна Україна" з'явилася погромницька стаття Миколи Подольна проти вас під заголовком "Заокеанська пташка, з оунівського піддашка". Що ви можете про це сказати?

Світлична: З тієї статті я зрозуміла, що я була не головною героїнею, але там зачеплено й мене. Статтю потім передрукували "Вісті з України" і "Вечірній Київ" і багато інших газет, коротше, вона була дуже популярна стаття в пресі. І далі вже газети плутали мене з братовою, плутали ініціали, і відповідно я вже виявлялася дружиною свого брата і так далі. Стаття, як усі подібні, а може навіть більш, ніж інші подібні статті, брудна і надумана, бо майже всі факти, які там наводяться — то брехливі факти. Звичайні вигадки. Зокрема, щодо моєї братової, яка взагалі не була в Києві в той час, яка постійно відмовляється від посилок, а там вона зображена як "вимогатель" (що вона ніби вимагає посилок).

Сольчаник: Дванадцятого жовтня цього року ви прибули на Захід. Як дійшло до цього, що вам дали дозвіл на еміграцію з Радянського Союзу?

Світлична: Мені важко сказати, як до цього дійшло, мені ще й досі не віриться, що до цього справді дійшло. Я домагалася еміграції протягом майже двох років: з осені 1976 року. І постійно мені відмовляли, а нараз чомусь сталися зміни в настроях, і мені вже самі запропонували подавати

документи. Після того я все ще не вірила і до останнього часу, навіть до самого виїзду, я говорила, що напевно щось замишляють. Що саме, я не могла передбачити. Тим більше було дивно, що, вже запропонувавши подавати документи, мені продовжили адміністративний нагляд. Це в той час, коли дитині ще не було місяця, мене повезли разом з тією дитиною поліційною машиною до прокурора для того, щоб там оголосити постанову про нагляд. Але це так просто кажеється "оголосили постанову". То була довга виснажлива "бесіда", десь протягом чотирьох годин. І я вважала, що, очевидно, не думають випускати, раз продовжують нагляд у такій ситуації з малою дитиною. А нагляд — то сама по собі неприємна штука, якоюсь мірою це гірше, ніж заслання, бо в засланні люди не мають домашнього арешту, а адміністративний нагляд передбачає нічний домашній арешт. Кожної ночі з 9-ої до 6-ої години ранку я не мала права вийти з хати, не мала права спізнитися навіть на хвилину від 9-ої години, бо то вже порушення, що тягне за собою додаткові покарання. Щотижневі відвідування міліції для реєстрації і відповідно для тих "бесід", якими вони супроводжуються. Заборона виїзду за межі Києва. Все це не лише морально пригнічує. Все це дуже зв'язує і обмежує людину. Я переконалася: ті нагляди продовжують до безконечности. Ніні Строкатовій продовжили той нагляд чи не в сьоме вже. І кінця не видно. Іванові Кандибі теж продовжили нещодавно знову, черговий раз, не знаю вже котрий, і з ще більшим ускладненням проти попередніх. Уже він не має права виходити з хати від 7-ої години вечора до 7-ої години ранку. На літо це взагалі надто жорстоко. І багато інших додаткових покарань. Власне, це застановляло мене, і я собі думала, що, очевидно, про дозвіл мені нема чого мріяти, а тим більше я не бачила жадного прикладу, щоб комусь з українців давали дозвіл на еміграцію. І я таки, мабуть, першою вирвалася звідти таким способом. А як це мені вдалося, я сама не можу збагнути й досі. Через те мені важко сказати, чи то випадковість зі мною, чи то початок якогось ширшого процесу, хотілося б так думати, але, можливо, просто вперше, очевидно, вперше, вирішили вчинити логічно. Логічно, бо напевно вигідно було тепер збутися мені за межі, і не раніше чи пізніше, а саме тепер, коли мене обсіли діти і клопоти у зв'язку з тим. Усе це пов'язане з багатьма ускладненнями, особистими і ширшими. Все це, очевидно, враховано.

Сольчаник: Ви були в Києві від травня 1976 року до початку жовтня цього року. Який стан сучасного українського правозахисного руху? Як він відрізняється від ситуації, яка існувала в 1960-их роках?

Світлична: На початку 1960-их років, порівняно з теперішнім станом, з теперішньою ситуацією то була "гнила демократія", "буржуазна демократія", напевно. Бо в 1961-му — 1965-му роках, у першій половині 1965 року ще можна було говорити про всякі проблеми, які хвилювали тоді людей, зокрема молодь. Тоді був у Києві клуб творчої молоді, який гуртував людей, не байдужих до української культури, до проблем культурного життя на Україні. Тоді можна було влаштовувати якісь вечори, диспути, щось читати. Тоді ще тільки народжувалося це страшне слово "самвидав", якого тепер страхаються. І за який тепер переслідують. Тоді ще навіть не уявлялося, що можна переслідувати за якусь недруковану літературу, за Самвидав. Тепер настільки то все тримається в страху, в такому придуше-

ному стані, що я навіть не уявляю, щоб тепер був якийсь такий цікавий вечір, щоб тепер можна було стати в чергу за якоюсь цікавою українською книжкою. Тепер також книжки, і навіть більше, можливо, дефіцитні, але я не знаю жадної поетичної збірки останніх років такого рівня, як виходили тоді Симоненка чи Драча. Коротше, в мене було щодо ситуації на Україні (і в правозахисному русі й взагалі в житті) відчуття якоїсь загальної задухи. Не знаю, якою мірою термін "правозахисний рух" підходить до того, що відбувається тепер на Україні. Єдиний вияв правозахисного руху, я б сказала — то Гельсінкська група. Та й та не встигла народитися, не встигла якось виявитися, як її вже задавили, її фактично в зародку ще задавили. І хоч там є спроби зберегти її, є спроби навіть відновити її, але як то буде далі з нею, важко сказати. У кожному разі, щодо Української гельсінкської групи вчинили значно жорстокіше, ніж щодо Московської, і якщо далі буде така тенденція, то прогнози щодо неї не можуть бути дуже оптимістичні.

Сольчаник: Якщо говоримо про теперішній стан на Україні, які, на вашу думку, характеристичні риси сучасного русифікаційного процесу на Україні?

Світлична: У цьому пляні, по-моєму, весь час тенденція та сама, тобто всебічно, якомога сильніше русифікувати. Незалежно від того, що говориться в пресі, як офіційно висвітлюється національне питання, зокрема, на Україні, русифікація триває і в усіх галузях. Починаючи навіть не від шкільного віку, а від дошкільного, від ясельного віку, тобто від немовлятьського віку, дітей виховують у дусі русифікації. Я не знаю, чи існують взагалі в Києві українські дитячі ясла, заклади, де виховують дітей від кількох місяців до трьох років, тобто в тому віці, коли дитина вчиться розмовляти. Мені здається, що немає зовсім, а якщо я помиляюсь, то дуже не багато. Садки — заклади, де виховують дітей від трьох років до шкільного віку — до семи років, українські садки в Києві є, але їх дуже мало, і деякі з них українські тільки формально. Мій старший син виховувався в російському садку, був там чи не єдиний, що розмовляв українською мовою, і був там відповідно білою вороною. Далі шкіль українських більше, очевидно, ніж садків, але знов таки багато з них є українськими тільки формально. Тобто абож за вивісками українські, а справді російські, таке теж буває, це я говорю з повною відповідальністю за свої слова, — або українські частково, тобто кілька кляс українською мовою, а решта кляс тієї самої школи з російською мовою навчання. І навіть в українських школах, з українською мовою навчання вчителі часто ставляться до своїх обов'язків, тобто ставляться до української мови, як до службової мови, не до своєї рідної, а до службової. На перервах і під час уроків дуже часто в українській школі чути російську мову. У вищих учбових закладах часто мотивують російську мову викладання тим, що в групі є один іноземець, котрий не знає української мови. Ну, то вже інше питання, чому він знає російську, але не знає української, коли їде на Україну вчитися. Але навіть це пояснення, мабуть, не настільки переконливе, щоб уся група слухала навчання російською мовою, а не своєю рідною. Але процес складніший. Коли посилаються на те, що батьки бажають віддавати дітей до російської школи, мають рацію. Справді батьки бажають того і в тому, можливо, найбільша трагедія нашого народу.

Русифікація йде не лише в плані виховання, навчання в школах. Русифікація так само в пресі, в кінематографі. Я не знаю жадного порядного фільма останніх років українською мовою. Все краще йде російською мовою, дубльовані зарубіжні фільми також російською мовою. Радіо-передачі, телепередачі кращі, цікавіші переважно російською мовою. Українське все гірше. Література... я не можу сказати, що немає літератури українською мовою. У книгарнях дуже багато, полиці переповнені українськими творами, але читати з української літератури нічого. Бо те, що друкується, настільки низької якості, настільки нечитабельне, що мають рацію ті, що плюють на ту українську літературу. Можна б подумати, що нема чого друкувати, нема кого друкувати, але ж у поезії є Стус, є Калинець, яких ніхто не знає і не читає, може навіть і не чув. Ну, Симоненка вже не можна так закреслити, бо вже надто його знають, то тепер і в шкільні програми, вірніше в позапрограму літературу, Симоненка введено, але введено в дуже обмеженому обсязі. Кращі твори української літератури або заборонені, або просто не друкуються. Українські журнали дуже не цікаві, єдиний "Всесвіт" був цікавіший останні роки. І так будь-який вияв якоїсь не запланованої, не санкціонованої згори події в літературі чи в мистецтві одразу сприймається як крамола й одразу вживається до того рішучих заходів. Через те я не знаю в культурному житті останніх років, якихось цікавіших подій чи в мистецтві, чи в літературі. Усе на дуже сірому рівні, на дуже низькопробному.

Сольчаник: Ви прибули до Риму 12-го жовтня цього року. Яке враження справляє на вас Рим і Захід взагалі?

Світлична: Мені ще важко робити якісь висновки, бо я тут коротко й ще не орієнтуюся в тутешньому житті, але перше враження, що я опинилася в рідній бажаній стихії. Я живу в українському середовищі. До мене дуже прихильно ставляться. Скажімо, я сьогоднішній день прожила, абсолютно не відчуваючи, що я в іншій країні, що це чужа країна з чужою мовою. Тут, де я живу, абсолютно український дух, українська мова, і ставлення до мене й до моїх дітей дуже дбайливе, дуже прихильне.

Перші враження від Італії трохи навіть приголомшують мене. Ці демонстрації, які тут мало не щодня відбуваються в Римі, — такі незвичні для мене явища! Демонстрації, не санкціоновані урядом, і вони нікого не дивують, і нікого не обурюють, не викликають ніяких заборон. То дивно. Не знаю, якою мірою це виправдано, бо кажуть, що надмір свободи також шкодить. Пізніше, коли я вже наберуся більше тих вражень, я зможу якось чіткіше і ширше про них поговорити. А зараз я сама відчуваю, як у мене все виходить трохи натягнуто, можливо, від втоми, а можливо, від незвичности і від того, що я постійно відчуваю посилену увагу до себе, хоч я розумію, що це увага не до мене особисто, що це, насамперед, адресоване тим, хто залишився там, що я не заслужила на ту увагу. Мене сприймають тепер як частку України. Сподіваюся, що це не запаморочить мені голови. Але в кожному разі я не звикла до такої своєї ролі. Це й важко, і почесно, і відповідально. Є багато людей, яким більше б випадало бути тепер на моєму місці, але вони не можуть це й мріяти про таке. Тому я відчуваю себе відповідальною і за них. У кожному разі я старалася і старатимуся далі бути максимальною правдивою. І, наскільки то можливо, об'єктивною в тому, про що я говорю.

Коли Папа ще не був Папою. Міні-спомин.

Марта Богачевська

Драматичні події літа 1978 р. захопили Нью-Йорк, цей центр американської журналістики, без щоденних газет. Страйк газетних робітників призвів до того, що люди читали що могли, дивились на телебачення і нарікали, що світ для них ніби зупинився.

Одного дня в пополудневу пору я працювала в своєму кабінеті в коледжі біля Нью-Йорку, коли бібліотекарка, яка народилася в Варшаві, прибігла з тількишо вислуханою в радіо вісткою: поляка вибрали Папою. Моя реакція — таж я його зустрічала! В нашу добу раптового зв'язку це піднесло мене до раптового статусу "celebrity", не тільки в коледжі, але і серед плеяди працівників інформації (тих, що не страйкували), і, як розійшлася вістка, що хтось поблизу "знає" нового Папу, почали дзвонити телефони. Співробітниця журналу "Ньюзвік", який щоб видрукувати одну шпальту, потребує десятки сторінок подробиць, говорила зі мною півтори години. Група підміських газет, які тоді заповняли вакуум відсутніх під час страйку нью-йоркських, вислали до мене репортера і фотографа.

... Влітку 1976 р. до Гарвардського університету (де я тоді читала курс з історії України XIX і XX сторіч) приїхав з доповіддю кардинал Кароль Войтила. Він говорив про проблеми етики в сучасній філософії. На доповідь з'явилось більше, ніж сподівалися, людей. Більшість, мабуть, цікавило, що скаже католицький кардинал із соціалістичної країни про співвідношення етики, філософії, проблем вартостей та сучасної людини. Дехто очікував блискавок і громів убік однієї чи другої суспільної системи, але цього не сталося. Замість того сивий, але молододосильний кардинал, з лагідними очима та поблажливою усмішкою, виголосив суто наукову, філософську доповідь, що обстоювала важливість метафізики. Священні мури Гарвардського університету, не охолоджувані модерною технікою, сприйняли роздумування кардинала Войтили з повагою, гідною школи філософа Джосаї Ройса, але присутні, скажім третина їх, таки дрімала. Не на доповідь вони прийшли, а на проповідь, нехай і секулярну, але такої не було.

На прийнятті після викладу було понад 300 осіб. Кардинал стояв

поруч з господарями при вході до залі і кожному, хто входив, подавав руку — перстень на якій, тільки ті цілували, що додержувалися старої католицької етики.

Моя розмова з кардиналом тривала кілька хвилин. Ми говорили про філософів довехівського періоду в старій Росії. Моя книжка про один аспект цього періоду саме тоді з'явилась, і її тематика якоюсь мірою була пов'язана з доповіддю кардинала.

Наступного дня в гарвардському Українському науковому інституті — метушня. Усі чоловіки з'явилися в краватках і костюмах. Жінки не знають у чому справа (жіноче питання іноді набирає дивовижних форм!). Виявилось, що директор інституту попередив чоловіків про відвідини кардинала Войтила, а жінок залишив на поталу моди, яка тоді сприяла білим джинсам. Так принаймні я була вдягнена в день, коли ми вітали в інституті церковного достойника.

При зустрічі кардинал Войтила приголомшив мене своєю феноменальною пам'яттю: він знав, хто я, над чим працюю, та з повним шарму тактом попросив мене, коли я буду в Кракові, зайти до нього і принести свою книжку.

Пів року пізніше, весною 1977 р., порпаюся в книжках бібліотеки Ягеллонського університету, і думаю, йти до кардинала, чи ні, і який, власне, в цьому глузд? Ян Козік, польський колега-історик, в якого є вже дві книжки про українців у Галичині, радить іти. Це — не його кола, але він буде товаришити мені. Заходимо до старого палацу на краківських Плянтах: широкі старі коридори, важкі, великі двері. У квітні, 1977 р. серед польського студентства проходили більші й менші хвилі протесту, кружляли різні чутки, але тут — гідність і спокій.

Цим разом я одягнена дуже пристойно. Секретар слухає мене, але виявляє деякий сумнів. "Пані до їх еміненції? Зустрічалися в Америці? Прошу мені вибачити, але пані не виглядає як американка".

Замість витягати паспорт, я загачую великі пальці рук за пояс спідниці, прибираю зухвалу міну. Секретар посміхається: "О, тепер пані американка". Маю авдієнцію через день об одинадцятій годині.

З'являюся на чверть години раніше. Почекальня для залі авдієнцій — на першому поверсі, і до неї треба перейти через кілька інших кімнат. В цьому передпокої повно альбомів і дарунків-сувенірів від американської Польонії, яку кардинал відвідував. Є тут професійні знятки, є й аматорські, зроблені дешевими апаратами, які тримали дрижачі руки. На кожній з них добряче, усміхнене обличчя.

Кардинал вийшов у реверенді з червоним поясом, подав руку, відкрив двері до головної кімнати.

Ми знову почали розмову про шукання істини сучасною людиною, про стосунок філософії й релігії, про "героїв" моєї книжки — Володимира Соловйова і Сергія Трубецького. Кардинал Войтила не тільки блищав своїм знанням східноєвропейської філософії; він її відчував.

Одначе, переглядаючи книжку, він зупинився на сторінці, де згадана моя перша праця — про українців Східньої Галичини в 1848 році. Ця тема, — казав він, — його більше цікавить. В дальшій розмові я завважила, що, власне, в Кракові є спеціалісти цієї ділянки, які мали доступ до львівських архівів. Кардинал сказав, що цікаво буде йому прочитати ці праці. Ми ще говорили про Україну, про українців у Польщі, про Церкву. Я й не помітила, як минала ціла година. Я мала враження, що говорю з європейцем широкого горизонту, вкоріненим у Східню Європу, який свідомий усіх її суперечностей, болячок, можливостей. Але ані хвилини я не думала, що розмовляю з майбутнім наслідником Апостола Петра!

Довідавшись від мене, що кардинал Войтила цікавиться питанням українців у Східній Галичині, колега Козік поніс до палацу свої праці, але авдієнції не просив. Тепер, мабуть, жалкує.

А я? Нині, через два роки після цієї події, приходжу до висновку, що я зустріла Папу за посередництвом Східньої Європи, яка нас лунить, яка нас роз'єднує, яка нас іноді засліплює. Ця Східня Європа нині вже не екзотика, що доводить вибір нового Папи. І Україна — це вже не "питання", а факт, відомий на найвищих щаблях церковної і секулярної структури, хоч серед нас, українців, все ще є чимало таких, які залюбки читають і пишуть доморобні лекції про її існування.

Нехрестоматійна антологія

АНТОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІРИКИ. Частина I — до 1919.

Під редакцією Ореста Зілинського. Видання Канадського інституту українських студій, [Торонто-Оквіл] в-во Мозаїка, 1978, 440 ст.

Останнім часом майже забулася різниця між антологією і хрестоматією. Навіть літературознавці трактують обидва поняття як ніби синонімічні.* І антологія і хрестоматія виконують насамперед дидактичну роллю. Здебільша вони так задумані і виконані, що далі від студентських рук не мандрують. Мавши обмежену функцію підручників, вони збирають у собі репрезентативний літературний матеріал, організують його за авторами хронологічно та подають його з відповідними біо-бібліографічними вступами. Хоч, безсумнівно,

*"Іноді термін 'антологія' вживається як синонім 'читця-декламатора', 'хрестоматії'..." В. М. Лесин, О. С. Пулинець, "Словник літературознавчих термінів". Київ, 1971, ст. 30.

корисні, вони рідко потрапляють до рук звичайного читача, аматора літератури.

Інакше, надіємся, буде з "Антологією української лірики" Ореста Зілинського. Це оригінальний твір, який дійсно заслуговує на ім'я "антологія" (грецьке "добірка квітів"), бо він ані не замислений, ані не побудований як хрестоматія (грецьке "вивчати корисне"). Тут читач не знайде ані біографій ані бібліографій, тільки при кінці книги є список видань і збірок, які правила за джерело аля антологізованої лірики.

У цій антології історія посідає другорядне місце. Упорядник намагався глянути на літературу синхронічно, наголошуючи лише одну специфічну категорію української поезії: лірику. Як видно і з назви, епічної і драматичної поезії тут немає.

Успіх цієї антології досягнуто оригінальним упорядкуванням матеріалу. Лірика поділена на десять ідейно-тематичних циклів: любов, доля, люди, земля, минуле, горизонти, місто, хвилини, творчість, боротьба. З цих "місто" найкоротший цикл, "доля" — найдовший, в чому можна б убачати символічну мікроісторію української літератури. В самих же циклах упорядник дотримується хронологічного порядку і групує лірику за авторами. Вага антології й полягає в зосередженні передусім на самому жанрі і на темах; у книжці нема спеціального стремління подавати репрезентативний чи суцільний образ даного письменника. Цей підхід мало сприяє зрозумінню поодиноких письменників, але він надзвичайно вдячний для пізнання української лірики як такої. Саме подання матеріалу, можна сказати, "учуднює" його, дає зацікавленому читачеві змогу глянути новими очима на — здебільшого — добре знайомий матеріал. Вилучивши ліричні твори з звичайного контексту авторових "зібраних творів", підсиливши їх поезіями тієї самої або подібної теми, упорядник дає змогу легко і різко простежити відмінності і подібності цього жанру. Антологія, таким способом, спричинюється до відкриття нових аспектів, яке відбувається безболісно, бо форма подачі матеріалу творить у читача природне зацікавлення — побачити, як дана тема розвивається до самого кінця.

У вступі, написаному самим упорядником, стисло і з добрим відчуттям головних рис кожного письменника подана загальна картина розвитку української лірики. Як можна було сподіватися з самого принципу упорядкування, вступ не трактує зовнішньої історії цього жанру. Тут немає ані дат, ані назв видань. Кожного письменника характеризується тільки у стосунку до його лірики, і це зроблено з наголосом на його стилістичні, тематичні і емоційні ознаки. Вступ побудований хронологічно, тим надаючи перспективи і рівноваги ахронологічній системі самої антології.

Антологія впроваджує шістдесят поетів і складається з чотирьох восьми творів. Варте уваги те, що упорядник не обмежився на 19 і 20 століттях, а включив староукраїнську лірику. Крім 17 анонімних пісень з 17-18 століть, тут знаходимо твори Климентія Зиновієва, Олександра

Падальського, Василя Пашковського, і, певна річ, Григорія Сковороди.

У своїм вступі Зілинський пише, що "читач повинен погодитися з правом упорядника на певну суб'єктивність у доборі творів, у встановлюванні пропорцій між авторами". З цим, безперечно, не тільки можна, але й треба згодитися, особливо коли упорядник виконав свій добір інтелігентно та зі смаком. Тому замість говорити про вибір, скажемо кілька слів про "суб'єктивність", якою керувався впорядник.

Ця суб'єктивність, мабуть, найкраще виявляється в самому визначенні лірики, яку Зілинський розуміє головне як "свідчення про органічні внутрішні порухи людини, про її неспокій, радість і тугу, любов і віру ... про людську душу". І дійсно в цій антології здебільша знайдемо лірику почувань і емоцій, лірику особисту і суб'єктивну, як це видно навіть з самих тематичних заголовків. Все ж таки треба підкреслити, що, крім такої лірики, існує і лірика об'єктивніша, яка наголошує не так емоції та внутрішні пережиття, як ідеї та інтелект. Така лірика може мати, наприклад, дидактичний, сатиричний або панегіричний характер (оди, гімни, ляменти і т. д.). І хоч у деяких циклах ("минуле", "місто", "боротьба") виступає цей об'єктивніший струм — цебто лірика, яка не зосереджується на "внутрішніх порухах людини", — в загальному для упорядника лірика це, передусім, вияв індивідуальности, і тому він виявляє менше симпатії до староукраїнських авторів, що керувалися колективними (релігійними) нормами. Це, мабуть, пояснює, чому антологія не охоплює творів перед 17 століттям, а навіть оминає таких письменників, як Теофан Прокопович чи Іван Величковський, хоч не може бути сумніву, що при ширшому розумінні "лірики" їх можна було б включити.

Упорядник цієї антології, Орест Зілинський, помер в 1976 році в досить загадкових обставинах. Видання цієї антології, однієї з його останніх праць, має на меті вшанувати пам'ять одного з найвидатніших сучасних українських науковців. З цим наміром до антології включено короткі, але теплі спомини Єви Бісс, вдови покійного, як також інформаційну і корисну біо-бібліографічну статтю про нього, написану Миколою Мушинкою. Із споминів бачимо, що антологія — не тільки твір бистрого інтелекту, але й продукт справді ліричної натури. Вона гідно вшановує науковця і людину. Сподіваємося, що друга частина цієї антології з'явиться незадовго.

Олег Ільницький

На нашій, не своїй землі

Останнім часом радянська преса заповнена статтями-прославленнями 325-річчя т. зв. "возз'єднання" України з Росією Переяславським договором, на базі якого український народ одержав і одержує від свого російського "брата" нібито вільну руку та ще й допомогу для широкого розквіту всіх ділянок своєї культури. Проте, зацікавлений літературою читач може переконатися на практиці про справжнє становище, переглянувши хоч би зміст журналу "Новые книги СССР" (Нові книжки СРСР) в-ва "Международная книга" (Москва) від 24 листопада м. р. У ділянці прози (стст. 44-47) повідомляється про запланований випуск книжок на 1979 р. Названо 18 титулів, усі російською мовою. 15 з цих книжок друкуватимуться *українськими* видавництвами, такими як "Радянський письменник" — 7 книжок, "Таврія" — 4 книжки, "Прапор" — 3 книжки, "Промінь" — одна книжка; дві книжки видасть білоруське в-во "Высэйшая школа", а в-во "Сов. писатель" (Москва) видрукує одну книжку. У книжках, виданих на Україні буде одначе і український текст: назва видавництва, одне або два слова.

У наступному випуску того ж журналу в відділі прози порядкове число 206 позначує "Декамерон" Дж. Бокаччо в російському перекладі, і знову "клясична" метода публікації — не в рідному російському, а в "братньому" *молдавському* видавництві.

■

При пошуках за нафтою в Сумській області буровики натрапили на велике сховище оливи вже при другій свердловині над Бугруватським родовищем. Як повідомляє "Робітничая газета" з 3 вересня м. р., це вперше на Україні відкрили "чорне золото" на глибині шість тисяч метрів. Геологи стверджують, що нафта походить зі складок найдавніших девонських відкладень.

■

Матеріали конституції СРСР та конституції Української РСР стали складовою частиною навчання й виховання учнів загальноосвітніх шкіл на Україні. В. Г. Гоцуляк і Р. С. Молганова обговорюють у статті "Про використання на уроках матеріалів конституції СРСР і конституції УРСР" ("Українська мова і література в школі", 1978, ч. 8) методику

такого навчання під час навчання мови і літератури, навівши приклади з практики ряду вчителів у школах Хмельницької і Тернопільської областей. "Опрацювання в школі документів комуністичної партії і радянської держави підносить, — за авторами, — ефективність і якість навчально-виховного процесу, поглиблює знання учнів, формує в них науковий марксистсько-ленінський світогляд".

Ю. М.

Київський театр опери та балету нещодавно виступав в Румунії та в містах Німецької Демократичної Республіки — в Берліні і Ляйпцігу. Мистці Київської опери виконали оперу Доницетті "Лючія з Ляммермуру" та оперу Мусоргського "Хованщина". Опер українських композиторів у репертуарі не було.

В Україні постали нові твори, де літературну основу складають тексти народних пісень. До таких належать кантати "Чотири пори року" і "Червона калина" Лесі Дичко та "Дума про Олексу Довбуша" В. Бібіка. Журнал "Музика" ч. 1 за 1978 пише що "одною з особливостей кантати 'Червона калина' є багатожанровість її джерел — історичні, героїко-епічні та ліричні пісні, плачі. Вже те, що кожна частина твору не лише спирається на один з фолкльорних жанрів, а й відповідно до авторського задуму 'відтворює' його в цілісному вигляді, є незвичним і новим у кантатно-ораторіяльній творчості [...] На основі аналізу трьох кантат можна зробити висновок, що спирання на фолкльор стає основним фактором у вирішенні їх жанрової структури. Жанрову своєрідність цих творів значною мірою зумовлює також синтеза народних джерел з принципами професіонального мислення".

У київському в-ві "Музична Україна" з'явилася перша частина видання Соломія Крушельницька; спогади, матеріали, листування. Вступна стаття, упорядкування і примітки Михайла Головащенко (1978). У першій частині видання зібрані спогади сучасників співачки. У порівнянні з ранішим львівським виданням 1956 року ця збірка відзначається багатством новозібраних матеріалів, різноманітністю авторів (поважний відсоток чужинців) та дбайливістю редактора. Після книги про Олександра Мишугу, яку зрадагував був М. Головащенко у 1971 році, це друге репрезентативне видання цього типу.

Р. С.

3 життя українців у світі

20 січня ц. р. у Нью-Йорку в будинку Українського інституту Америки відбулася програмова конференція Українського демократичного руху, скликана його головним секретаріатом. Її завданням було зробити крок уперед у напрямі об'єднання під одним дахом політичних організацій і поодиноких осіб з демократичним світоглядом. Перший з'їзд Українського демократичного руху відбувся в червні 1976 р. у Нью-Йорку. У з'їзді взяли участь три партії (УРДП, ОУНз і УНДО) і представники студентських організацій з США й Канади. Відтоді багато зроблено, щоб виробити спільну політичну програму для трьох демократичних партій та для незалежних демократів старшого й середнього покоління. На початку 1977 р. надруковано брошуру "Український демократичний рух", що стала першою політичною плятформою УДР. Укладено тимчасовий статут УДР. УДР — організація правних і фізичних осіб, при чому в низових клітинах (у клубках УДР) діють лише фізичні члени, а в головному секретаріаті заступлені правні особи.

Тимчасову програму і тимчасовий статут УДР треба було перевірити на практиці життя і в дискусії з колами суспільності поза УДР. До участі в програмовій конференції УДР були запрошені члени і не-члени УДР, а головним референтом вибрано Ярослава Пеленського, відомого історика й публіциста. Одним з головних коментаторів був Ярослав Білінський. У проєкті програми Пеленського були взяті на увагу основні принципи першої програми УДР, але були додані й нові. Загальне схвалення знайшла пропозиція Я. Пеленського, щоб УДР у своїй діяльності продовжував і розбудовував традиції УНР і УПА та щоб зазначити, що УДР позитивно оцінює самостійницькі й автономістичні рухи серед українського народу незалежно від політичних переконань їх учасників (починаючи з 1920-их років).

Учасників конференції було 30 (вступ був тільки за запрошеннями). Президію творили: М. Воскобійник, Олег Волянський, Євген Перейма й Роман Борковський. Головні коментарі дали на письмі Ярослав Білінський, Василь Гришко й Роман Ільницький.

Р. І.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Вадим Лесич*: 3 фрагментів з нового світу.
5 *Ігор Померанцев*: Око і сльоза.
31 *Анна-Гая Горбач*: Поет з заслання (кілька слів до творчости Степана Сапеляка).
33 *Степан Сапеляк*: Вірші з заслання.
40 *Леонід Олексійчук*: Тисячоголовий Соловій.

У П'ЯТДЕСЯТІ РОКОВИНИ ОУН

- 45 *Василь Маркусь*: Півстоліття ОУН (1929-1979).
64 *Анатоль Камінський*: П'ятдесят років ОУН.

ЖИТТЯ В ШЕЛУДЬКІВЦІ

- 75 *Дора Штурман*: Моя школа.
91 Просимо виправити.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 92 Перше радіоінтерв'ю Надії Світличної на Заході.

ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ

- 104 *Марта Богачевська*: Коли Папа ще не був Папою. Міні-спогад.
106 *Олег Ільницький*: Нехрестоматійна антологія.
109 *Ю. М., Роман Савицький*: На нашій не своїй землі.
111 *Р. І.*: 3 життя українців у світі.

Адреси наших представників

Австралія: Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Dr. M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
Maза 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Ізраїль: G. Shakhnovich
с/о Oiring
Shimshon 692 7
Askelon

Канада Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001

США: USA
G. Lopatynski
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschnikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Умови передплати місячника "СУЧАСНІСТЬ"

на 1979 рік

одно число: річно:

Австралія	2. —	20. — дол.
Австрія	35. —	350. — шил.
Англія	0.95	9. — фун.
Аргентина	50. —	500. — пез.
Бельгія	80. —	800. — бфр.
Бразилія	5. —	50. — н. круз.
Венесуеля	2.75	25. — ам. дол.
Голляндія	5.80	55. — гул.
Ізраїль	8. —	80. — із. ф.
Канада	2.75	25. — ам. дол.
Німеччина	4.90	48. — н. м.
США	2.75	25. — ам. дол.
Франція	11. —	100. — ф. фр.
Швейцарія	4.60	46. — ш. фр.

Журнал виходить 11 разів на рік.
Двомісячне число за липень-серпень
коштує подвійно.

Додаткові кошти пересилання нашого
журналу летунською поштою до Канади і
США становлять 12. — ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і готувати чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Karlsplatz 8/III, 8000 München 2

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ЮРІЙ ТАРНАВСЬКИЙ
ОСЬ, ЯК Я ВИДУЖУЮ
THIS IS HOW I GET WELL

Мюнхен, 1978. 128 ст. Обкладинка Юрія Соловія.

Збірка поезій українською і англійською мовами.
Вступна стаття Віталія Кейса.

Ціна: 4.00 ам. дол.

МАРІЯ ГОЛОД
ЧОТИРИ ПОРИ РОКУ

Мюнхен, 1978. 128 ст. Обкладинка Віри Юрчук.
Збірка поезій.

Ціна 4.00 ам. дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати
на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

у США:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA